

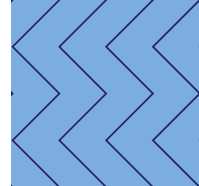

Sociale verschillen in Zuid-Holland

21 maart 2025

Inhoudsopgave

Samenvatting	4
Verschillen per dimensie	4
Clusters en verschillen	5
Trends en constanten	5
Inleiding	7
Achtergrond	7
Deze verkenning	7
1. Materiele welvaart	9
1.1 Inkomen	9
1.2 Schulden	12
1.3 Vermogen	14
2. Werk en opleiding	16
2.1 Arbeidsparticipatie	16
2.2 Opleiding	17
3. Gezondheid	20
Gezondheid in de literatuur	20
3.1 Levensverwachting	20
3.2 Overgewicht	21
3.3 Eenzaamheid	23
3.4 Stikstof	25
4. Huisvesting	26
4.1 Beschikbaarheid	26
4.2 Betaalbaarheid	27
4.3 Kwaliteit	29
5. Participatie en betrokkenheid	33
5.1 Deelname aan maatschappelijke activiteiten	33
5.2 Betrokkenheid en vertrouwen	33
6. Context	38
6.1 Demografie	38
6.2 Werkgelegenheid	39

7. Integraal beeld	41
7.1 Bevindingen samengevat	41
7.2 Typering van gemeenten	42
8. Blik op de toekomst	47
Bijlagen	51
Gebruikte literatuur	51
Begrippen	52

Samenvatting

Dit onderzoek beschrijft en bespreekt de **sociale verschillen** tussen en soms binnen gemeenten in de provincie Zuid-Holland. Dit doen we aan de hand van een analyse van indicatoren op het gebied van **brede welvaart**. Hierbij zoomen we in op de **uitschieters**. Sociale verschillen zijn op zichzelf niet per definitie problematisch. Echter, clustering van uitschieterende scores op meerdere indicatoren in een deel van de provincie of in een gemeente kan een zorgwekkend signaal zijn. Het onderzoek is een verbreding en deels update van een soortgelijke verkenning uit 2018.

Verschillen per dimensie

We zien op materieel vlak dat de **inkomensverschillen** tussen gemeenten al minstens tien jaar even groot (of zo men wil even klein) zijn. De welvaart in termen van (gestandaardiseerd) inkomen neemt over de hele linie toe, maar de verschillen tussen gemeenten op dit gebied worden niet groter. Dat was ook de bevinding van de studie uit 2018. Kennelijk is Nederland heel stabiel als het gaat om inkomensverschillen, in ieder geval op dit schaalniveau. Uitschieters zijn er wel en vinden we zowel aan de onderkant (grote steden) als aan de bovenkant (welvarende randgemeenten). Ook die uitschieters zijn nagenoeg dezelfde als tien jaar geleden.

We zien met name toenemende verschillen op het gebied van **vermogen**. Voor de meeste vermogenden bestaat dat vermogen grotendeels uit de (over) waarde van hun koopwoning. We zien dan ook dat prijsontwikkeling op de koopwoningmarkt van invloed is (geweest) op de vermogensverschillen. Hierdoor is het verschil in vermogen tussen de gemeenten te verbinden aan het **eigen woningbezit** in de gemeenten. De stijgende woningprijzen zorgen ervoor dat deze verschillen in vermogen steeds verder toenemen. Gemeenten met veel koopwoningen, vooral de wat oudere, breiden hun voorsprong uit.

Naast vermogen zijn ook **armoede** en de **schuldenproblematiek** heel ongelijk verdeeld. Bij armoede gaat het om huishoudens die een te laag inkomen hebben om van te leven. Bij schulden hebben we het over problematische betalingsachterstanden bij bijvoorbeeld zorgverzekeraars of de belastingdienst. Dit is en blijft een grootstedelijk fenomeen. Daar treft het substantiële delen van de bevolking, terwijl

het in de grote groep kleinere gemeenten nauwelijks speelt. Binnen de grote gemeenten zijn er wijken waar tot een kwart van de huishoudens kampt met problematische schulden. Over een lange periode bezien is de schuldenproblematiek vrij stabiel, al is er de afgelopen jaren een stijging te zien en lijken de ruimtelijke verschillen toe te nemen. Dit is iets om in de gaten te houden.

Op het gebied van **opleidingsniveau** zijn ruimtelijke verschillen aanzienlijk. Het opleidingsniveau als geheel stijgt, maar de verschillen tussen gemeenten worden niet kleiner. Naast studentensteden Delft en Leiden zijn het luxe suburbane gemeenten rondom deze twee steden waar bijna de helft van de (volwassen) bevolking een hogere (theoretische) opleiding heeft afgerond. Dit zijn ook gemeenten waar veel werk voor theoretisch opgeleiden te vinden is. Een hoge opleiding is bevorderlijk voor het inkomen (hoewel geen garantie), maar belangrijker nog is dat we op het schaalniveau van gemeenten een sterke samenhang constateren tussen aandeel hoog opgeleiden en aandeel inwoners met **vertrouwen in instituties**. Andersom: minder hoog opgeleiden gaat gepaard met minder vertrouwen dan wel meer wantrouwen.

Op immaterieel vlak springen de verschillen in gezondheid in het oog. In stedelijke gemeenten is de **levensverwachting** lager dan in minder stedelijke dan wel landelijke gemeenten. Met name in de zuidvleugel van de provincie is de levensverwachting lager dan in de rest van de provincie. Over de hele linie (alle gemeenten) zijn er in vergelijking met tien jaar geleden meer volwassenen met overgewicht en de verschillen tussen gemeenten op dit gebied zijn toegenomen. En ook **overgewicht**, of een slechte gezondheid in het algemeen, wordt in de literatuur in verband gebracht met maatschappelijk “afhaken”.

De **eenzaamheid** neemt toe, niet alleen in de grote steden, maar ook in (overwegend kleine) gemeenten waar dat ruim tien jaar geleden nog maar weinig voorkwam. En dat komt niet alleen door de vergrijzing. Juist onder de volwassen bevolking onder de 65 jaar constateren we een toename van de eenzaamheid. In de grote steden is deze groep zelfs vaker eenzaam dan de 65-plussers.

Op de **woningmarkt** is de afgelopen jaren een grote kloof ontstaan tussen insiders en outsiders. In vergelijking met de studie uit 2018 is deze ongelijkheid snel pregnanter geworden. Op de achtergrond speelt het opgelopen woningtekort, dat vooral starters en spoedzoekers raakt. In sommige gemeenten is het voor mensen met lage inkomens vrijwel onmogelijk om nog toe te treden, vanwege hoge prijzen en/of een geringe voorraad corporatiewoningen. De kloof treft ook eigen inwoners in de betreffende gemeenten, hetgeen zich onder meer vertaalt in thuiswonende kinderen van achter in de twintig. Vermogende ouders kunnen hun kinderen nog ondersteunen. Kinderen van huurders hebben het moeilijker.

De uitschieters van meerdere indicatoren laten een **geografische spreiding** zien. Zo zijn er rond de zuidvleugel van de provincie, met name de (voormalige) havens rondom Rotterdam veel uitschieters te vinden. Gemeenten als Dordrecht, Schiedam, Vlaardingen en Nissewaard zijn gemeenten die opvallen door de samenhang van bijvoorbeeld relatief veel schulden, lage politieke betrokkenheid en een slechtere gezondheid.

Clusters en verschillen

De gemeenten kunnen aan de hand van de meerdere indicatoren worden ingedeeld in clusters. De verschillen tussen de gemeenten binnen de clusters zijn kleiner dan de verschillen tussen de clusters. Hoewel elke gemeente uniek is, hebben we in grote lijnen **vijf verschillende clusters van gemeenten** in de provincie kunnen onderscheiden. De (universiteits) steden vormen één cluster, met op wijkniveau nog grotere interne verschillen. Vergrijste suburbane randgemeenten vormen een cluster, met Leiderdorp een Leidschendam-Voorburg als typerende voorbeelden. Er is ook een cluster dat zich onderscheidt door een hoge arbeidsparticipatie maar een niet al te hoge welvaart, waaronder Katwijk en Alblasserdam.

Een enigszins zorgwekkend cluster zijn gemeenten die we “verouderde groeikernen” zouden kunnen noemen. Hoewel ze niet allemaal officieel groeikernen zijn geweest, hebben ze met elkaar gemeen dat ze achterblijven op het gebied van materiële en immateriële welvaart, zoals blijkt uit een (relatief) lage levensverwachting en in veel gevallen ook een hoge mate van overgewicht. Nissewaard, Zoetermeer en Capelle aan den IJssel zijn typerende voorbeelden. Niet toevallig zijn dit ook gemeenten waar het vertrouwen in instituties laag is. De gemeenten in dit cluster kunnen wel een impuls gebruiken.

Tegenover de verouderde groeikernen staan de nieuwe groeiers, waar jonge gezinnen met goede banen hoge welvaart genieten en waar de levensverwachting hoog is. Dit zijn veelal kleinere gemeenten als Zuidplas en Waddinxveen.

Trends en constanten

In de studie uit 2018 was al geconstateerd dat veel sociale verschillen in stand blijven of worden versterkt door de demografische mechanismen, in het bijzonder door **selectieve migratie**. Daarmee bedoelen we selectief naar levensfase en daarmee ook naar welvaart. Op de achtergrond spelen onder meer de aantrekkingskracht van (universiteits)steden op kansrijke jongeren en de (on)toegankelijkheid van de woningmarkt voor nieuwkomers. Hierdoor blijven jonge steden jong, blijven rijke suburbs rijk en blijven arme gemeenten arm. Deze verschillen worden telkens gereproduceerd. En omdat vermogensverschillen toenemen, vooral door de waarde van het vastgoed, zullen de welvarende suburbs met voornamelijk koopwoningen hun voorsprong in materiële welvaart niet snel verliezen.

Door vermogensoverdracht nemen de kinderen van vermogenden hun welvaart mee. Ook dit werkt ruimtelijk selectief. In de grote steden dragen zij bij aan de gentrification (met bijbehorende prijsopdrijving), terwijl in dezelfde steden buurten voorkomen met uitschieters op het gebied van problematische schulden en overgewicht en met huishoudens in slecht geïsoleerde woningen.

Woningbouw kan voor nieuwe impulsen zorgen en zorgt (in ieder geval tijdelijk) voor nieuwe **migratiestromen**. Het vormt een tegenwicht voor de vergrijzing en versterkt het draagvlak voor voorzieningen. Nieuwe groeigemeenten komen op. In voormalige groeigebieden en oude steden zonder universiteit echter dreigt stagnatie. Deze gemeenten missen de aantrekkingskracht van de grote steden en van de klassieke luxe suburbs. Hier gaat de vergrijzing relatief hard toeslaan, met bijbehorende zorgbehoefte.

Technologie kan bijdragen aan het mitigeren van verschillen, doordat afstand bijvoorbeeld minder belangrijk wordt of doordat klimaatadaptatie ermee geholpen kan worden. Tegelijkertijd kan het ook nieuwe problemen veroorzaken, zoals een sterkere ‘verbubbeling’ en het uitsluiten van minder digitaal vaardigen. Daarnaast zijn er politieke keuzes die (indirect) invloed hebben op de ruimtelijke sociale

verschillen. Beleid op het gebied van migratie en fiscaliteit zijn hier voorbeelden van.

We zien dat veel zaken (opleidingsniveau, inkomen, gezondheid, betrokkenheid) samenhangen, althans op het schaalniveau van gemeenten. Er zijn **groepen waartussen de verschillen steeds groter worden**.

Deze groepen zijn in sommige gemeenten sterker aanwezig dan in anderen, en dit verklaart grotendeels de verschillen in brede welvaart tussen gemeenten. Niet elke gemeente is echter hetzelfde en niet alle vormen van ongelijkheid zijn per definitie problematisch. Dit onderzoek biedt inzicht in de verschillen en overeenkomsten tussen de gemeenten en laat zien waar meerdere indicatoren samenkomen en waar wellicht bijsturing wenselijk is.

Inleiding

Achtergrond

Zorgen over sociaaleconomische ontwikkelingen en een toenemende kloof tussen kansrijken en kansarmen worden breed gedeeld, ook binnen Provinciale Staten van Zuid-Holland. Het bevorderen van inclusiviteit en brede welvaart zijn de laatste jaren in het provinciaal beleid steeds nadrukkelijker aanwezig. Dit zijn dan ook speerpunten voor het coalitieakkoord, waarin wordt geconstateerd dat ‘sociale verschillen in steden en tussen stad en platteland [toe]nemen’ en ‘verschillen in rijkdom en gezondheid tussen mensen, regio’s en wijken [toe]nemen’.

Daarbij dringt zich de vraag op naar de ruimtelijke neerslag van de ongelijkheid. Toegang tot zorg, voorzieningen en wonen hebben immers onmiskenbaar een ruimtelijke dimensie. In recente publicaties, zoals het boek ‘Een klein land met uithoeken’ van sociaal geograaf Floor Milikowski, wordt gewezen op concentraties van banen, kapitaal en hoogopgeleiden in een aantal steden en verschromping in delen van ‘de periferie’. De bloei van sommige plaatsen lijkt ten koste te gaan van andere delen van het land.

Tegen deze achtergrond heeft de Provincie aan RIGO gevraagd onderzoek te doen naar sociale verschillen binnen de provincie.

Deze verkenning

In 2018 heeft RIGO al eens onderzoek gedaan naar sociale verschillen en overeenkomsten in Zuid-Holland. De nu gekozen benadering is wel anders dan vijf jaar geleden. Destijds lag de focus sterk op sociaaleconomische verschillen (inkomen, arbeidsparticipatie, vermogen) tegen de achtergrond van demografische ontwikkelingen. In de geest van het begrip ‘brede welvaart’ kijken we nu breder naar heel uiteenlopende aspecten van welvaart, variërend van materiële welvaart via gezondheid tot maatschappelijke betrokkenheid en vertrouwen. De scope is dus breder dan in 2018. Hierbij pogen we aan te sluiten bij een minder enge opvatting van het begrip welvaart. Het helpt dat daarbij in vergelijking met het vorige onderzoek meer en ook uniformere data beschikbaar zijn.

In deze rapportage worden sociale verschillen op verschillende dimensies beschreven. Op basis van literatuur, interviews en beschikbare openbare databronnen zijn thema’s onderscheiden en geoperationaliseerd.

In de nu volgende hoofdstukken (2 tot en met 5) wordt thematisch gekeken hoe de gemeenten in Zuid-Holland scoren en belichten we telkens de uitschieters. In hoofdstuk 6 gaan we kort in op de context. In hoofdstuk 7 komt alles samen in een overkoepelende samenvatting en duiding. Daarin komen ook enkele opvallende verschillen en overeenkomsten met het vorige onderzoek ter sprake. Tot slot ondernemen we in hoofdstuk 8 een poging om de sociale verschillen te verbinden met maatschappelijke trends en werpen we een speculatieve blik in de toekomst.

Een aantal opmerkingen vooraf zijn van belang:

- Het onderzoek richt zich op de ruimtelijke neerslag van sociale ongelijkheid binnen Zuid-Holland. Gemeenten in Zuid-Holland zijn de primaire eenheden van analyse. Omdat binnen de grotere gemeenten ook grote verschillen bestaan tussen wijken en buurten, die elkaar zelfs kunnen opheffen als ze worden gemiddeld, zoomen we op sommige aspecten ook in binnen de grotere gemeenten. Veel data is echter geaggregeerd op gemeenteniveau.
- De nadruk in de analyse ligt op de verschillen. We zijn geïnteresseerd in de uitersten binnen Zuid-Holland. Waar zitten de uitschieters, aan de bovenkant en aan de onderkant? De ‘middenmoot’ krijgt minder aandacht. Daarbij zal blijken dat de uitschieters per thema kunnen verschillen.
- Het onderzoek is beschrijvend. We brengen de uitersten in beeld, maar voeren geen verklarende analyses uit. Daarvoor is de materie te complex en de scope te breed. Verdiepende analyses per thema laten we graag over aan planbureaus en promovendi. Wel stippen we een aantal samenhangen aan en nemen we inzichten over uit de literatuur.
- Gebruikte cijfermatige bronnen zijn openbare databanken met gegevens op het schaalniveau van gemeenten of gedetailleerder. Sommige indicatoren hadden we graag opgenomen, maar cijfers daarover zijn (nog) niet op het gewenste

niveau beschikbaar. Dit zijn bijvoorbeeld arbeidsmigranten en sociaal-culturele indicatoren als (on)geletterdheid en deelname aan culturele activiteiten.

- In de literatuur vinden we meerdere invalshoeken die elkaar overlappen. Wat de een “materiële welvaart” noemt heet elders “financieel kapitaal”. In onze analyse maken we een thematische indeling die dichtbij de droge indicatoren blijft. Sommige indicatoren (zoals arbeidsparticipatie) passen wel bij meerdere thema’s.
- Verschillen zijn niet per definitie negatief. Een provincie is nu eenmaal geen eenheidsworst. En er zijn altijd uitersten, ook al zijn de verschillen tussen de uitersten niet heel groot. Het is niet vreemd dat studentensteden als Leiden en Delft op bepaalde indicatoren anders scoren dan plattelandsgemeenten. En een uitschieter binnen Zuid-Holland hoeft dat nog niet te zijn in landelijk perspectief. We zijn dan ook terughoudend met kwalificaties als goed en slecht. Sommige verschillen mogen echter wel degelijk als zorgwekkend wordenesignaleerd en dat doen we dan ook.
- We maken weinig gebruik van kaarten in dit onderzoek. Dit komt omdat de verschillen binnen een gemeente vaak ook groot zijn, en een kaart de situatie in een gemeente visueel samenvoegt, wat geen correct beeld van de diverse realiteit is. Daarnaast liggen in Zuid-Holland de meeste gemeenten voor veel indicatoren dicht bij elkaar en we zijn, zoals hierboven beschreven, vooral geïnteresseerd zijn in de uitschieters.

1. Materiele welvaart

Het is gebruikelijk om bij welvaart te denken aan materiële zaken als inkomen en vermogen. Sociale ongelijkheid in materiële zin verdeelt Nederland in arm en rijk en dit uit zich ook ruimtelijk in armere en rijkere gemeenten en buurten. In dit hoofdstuk kijken we naar inkomen, schulden en vermogen.

Een andere term die vaak wordt gebruikt in het gesprek over materiële welvaart is die van bestaanszekerheid. Het hebben van werk betekent bijvoorbeeld niet dat er voldoende is om rond te komen (zo zijn er meer dan 200.000 werkenden armen in Nederland¹). Deze term valt op te breken in een combinatie van financiële zekerheid en mate waarin een persoon een materieel tekort ervaart. In verband daarmee kijken we naar het begrip “armoede”, dat onlangs van een nieuwe wetenschappelijke basis is voorzien.

1.1 Inkomen

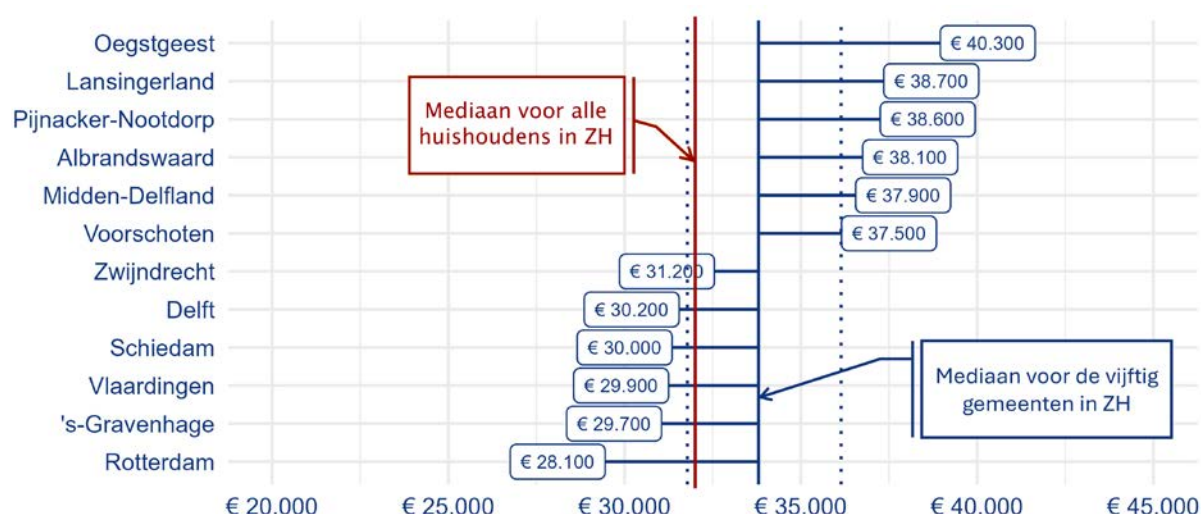
Besteedbaar inkomen

Alvorens de cijfers in te duiken, lichten we op deze plek kort onze wijze van presentatie toe, met het besteedbaar inkomen als voorbeeld.

Om overeenkomsten, verschillen en eventuele uitschieters tussen gebieden op te sporen, maken we in deze studie gebruik van een simpele en beproefde methode. We zetten alle vijftig Zuid-

Hollandse gemeenten op een rij, gerangschikt van de laagste naar de hoogste score en kijken naar de spreiding tussen de tien laagst en de tien hoogst scorende gemeenten. Liggen deze uitersten dicht bij elkaar, dan zijn de ruimtelijke verschillen op dit punt gering en lijken de meeste gemeenten op elkaar. Neemt de spreiding toe, dan nemen ook de ruimtelijke verschillen toe. Ook kijken we naar de extremen die aan beide kanten nog weer buiten de spreiding vallen en hoe ver die afwijking dan is. Zo komen we afwijkende en eventuele extremen gevallen op het spoor.

Het gestandaardiseerd besteedbaar inkomen is een goed voorbeeld om de werkwijze te illustreren, omdat dit gegeven over een lange periode op een uniforme manier gemeten is voor dezelfde vijftig gemeenten (indeling 2023). In figuur 1 is de situatie in 2022 weergegeven, het meest recente jaar waarvoor gegevens bekend zijn. Het gaat dan om de mediaan per gemeente. Omdat het om het gestandaardiseerd inkomen gaat, is gecorrigeerd voor verschillen in huishoudensamenstelling. We zien dan uitschieters aan beide kanten van het spectrum. In Rotterdam heeft de helft van de huishoudens een (gestandaardiseerd) besteedbaar inkomen onder de € 28.100. In Oegstgeest ligt de mediaan op € 40.300.

Figuur 1: Mediaan gestandaardiseerd huishoudensinkomen (exclusief studenten), 2022, Bron: CBS, bewerking RIGO

1 1 Goderis, B. & Muns, S. (2023) Meer dan 200.000 werkende armen in Nederland. ESB, 108(4825).

In figuur 1 zijn verticale lijnen getrokken:

De **donkerblauwe lijn** geeft de mediaan weer voor alle vijftig Zuid-Hollandse gemeenten. Die ligt in 2022 op € 33.800. Dat houdt in dat de helft van de gemeenten boven deze lijn scoort en de andere helft er onder. Deze waarde geeft dus een “doorsnee” Zuid-Hollandse gemeente weer, waarbij alle gemeenten even zwaar meetellen.

De **rode lijn** geeft de mediaan weer voor de huishoudens van Zuid-Holland. De helft van alle *huishoudens* scoort hoger, de andere helft lager.

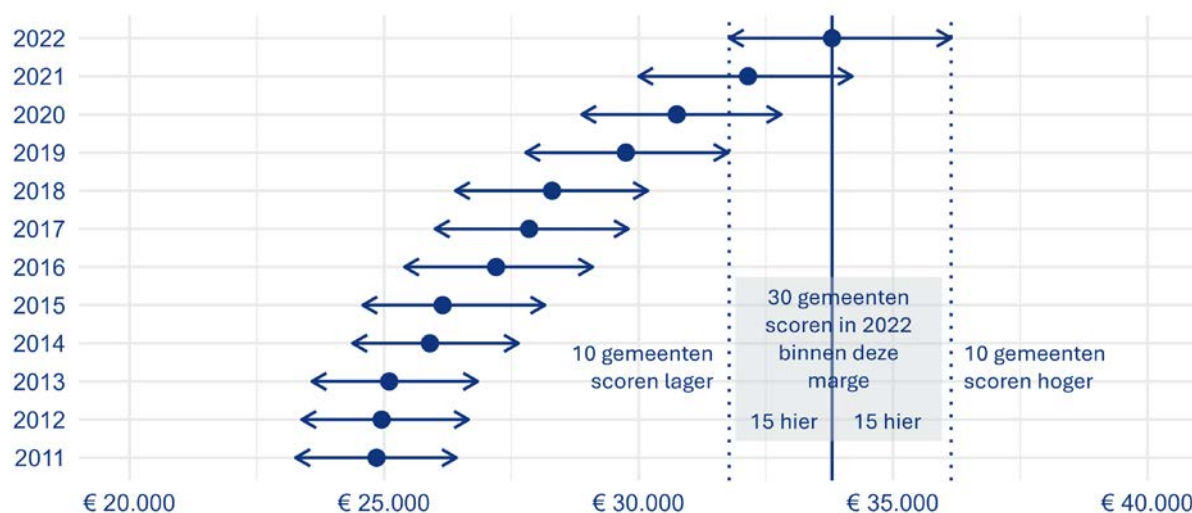
Het bijbehorende bedrag ligt lager dan dat voor de gemeenten, namelijk op € 32.000. Dat komt omdat de grotere gemeenten aan de lage kant zitten, en die wegen in dit geval zwaarder, want daar wonen meer huishoudens. Deze waarde voor Zuid-Holland is overigens nagenoeg gelijk aan die voor Nederland als geheel.

De **blauwe stippellijnen** geven de spreiding weer tussen de gemeenten. Dertig gemeenten scoren

tussen beide stippellijnen. De tien hoogst scorende vallen buiten de rechter stippellijn, de tien laagst scorende buiten de linker stippellijn.

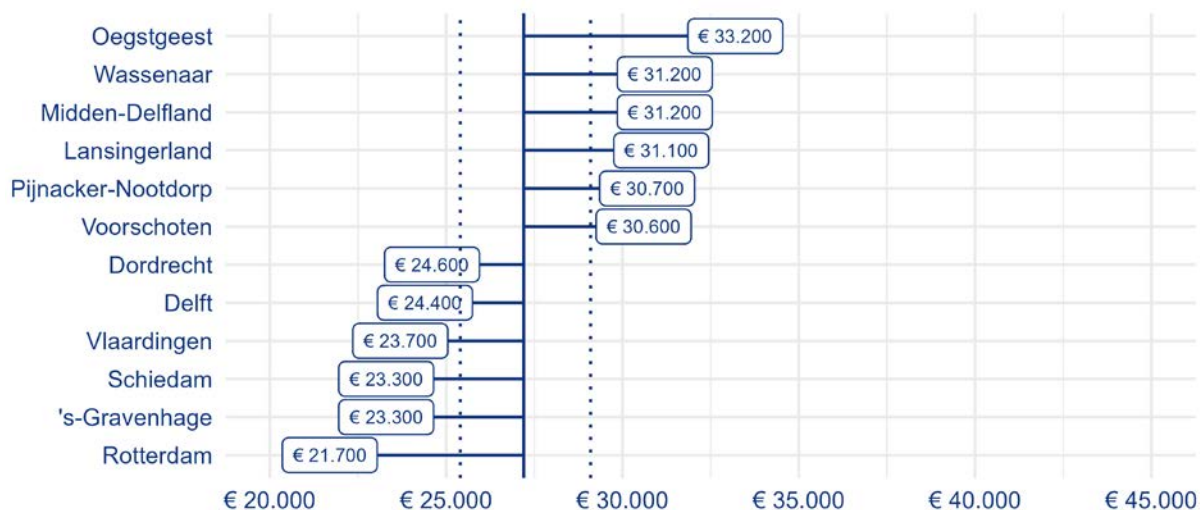
Omdat we in deze studie op zoek zijn naar ruimtelijke verschillen tussen gemeenten, houden we in het vervolg de blauwe lijnen aan. Daarbij moeten we bedenken dat als de grotere gemeenten tot de uitschieters behoren, dit uiteraard om meer individuele gevallen (huishoudens dan wel inwoners) gaat.

In figuur 2 is die ontwikkeling weergegeven. De bolletjes geven de middelste waarneming aan (de mediaan). Dit is dus in dat jaar het doorsnee inkomen in een doorsnee gemeente in Zuid-Holland. In de figuur is aan de hand van de pijlen tevens te zien hoe groot de spreiding is tussen de tien laagst scorende en de tien hoogst scorende gemeenten, namelijk € 4.360 in het jaar 2022. En tot slot is te zien dat het doorsnee inkomen in de loop van de jaren is toegenomen. Ook de spreiding nam toe.

Figuur 2: Mediaan gestandaardiseerd huishoudensinkomen (exclusief studenten) in vijftig Zuid-Hollandse gemeenten, ontwikkeling en spreiding 2011-2022 tussen de tien laagst en de tien hoogst scorende gemeenten, nominaal (niet gecorrigeerd voor inflatie)

Wanneer de inkomensverdeling in 2022 (in figuur 1) wordt vergeleken met die uit 2016 (weergegeven in figuur 3) blijkt dat de bedragen over de hele linie hoger zijn geworden (niet gecorrigeerd voor inflatie). De uitschieters aan beide kanten zijn echter maar weinig van plaats verschoven.

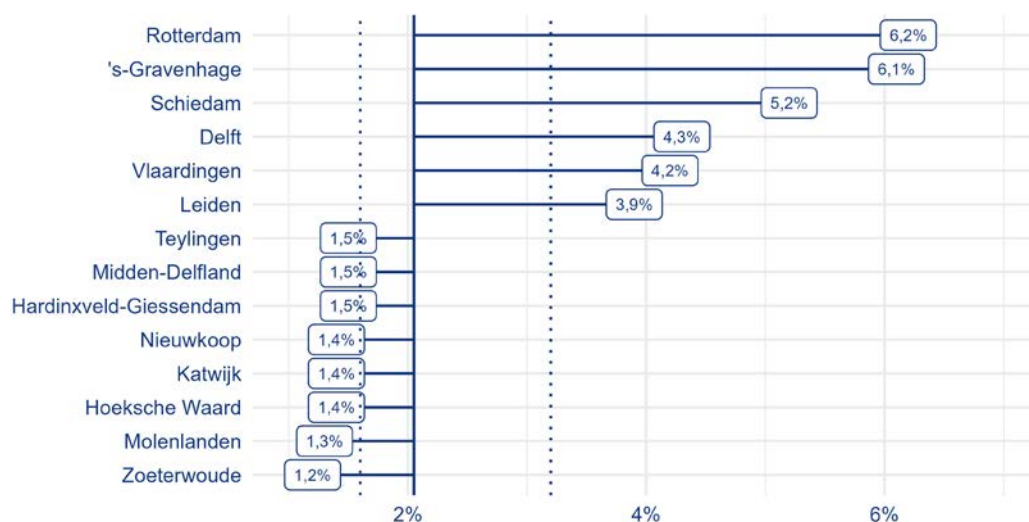
Figuur 3: Mediaan gestandaardiseerd besteedbaar huishoudensinkomen (exclusief studenten), 2016, Bron: CBS, bewerking RIGO

Armoede

Verschillen in inkomens zeggen nog niet zo veel over hoe problematische dat is. Verschillen zullen er altijd zijn, zelfs als iedereen genoeg heeft om van te leven. In dat geval hebben de hogere inkomens meer dan genoeg.

Een meer normatieve manier om naar inkomen te kijken is om te definiëren wanneer iemand arm is of risico loopt op armoede. Het CBS, het SCP en het NIBUD hebben onlangs een beleidsvrije armoede-indicator ontwikkeld, die voortbouwt op de zogeheten budgetbenadering. Bij deze benadering wordt gekeken wat een huishouden nodig heeft om van te leven. Deze 'nieuwe armoedegrens'² houdt ook rekening met het vermogen en let dus niet alleen op inkomen.

Volgens de nieuwe armoede-indicator is 3,1% van de Nederlandse huishoudens arm. Het aandeel voor Zuid-Holland is (nog) niet gepubliceerd. Wel is duidelijk dat het aandeel enorm uiteenloopt tussen gemeenten. Een doorsnee gemeente in Nederland telt slechts 2,1% arme huishoudens (de helft van de gemeenten meer, de helft minder). In Zuid-Holland is dat ook het geval. Dit betekent dat het cijfer voor alle Nederlandse huishoudens omhoog wordt getrokken door grote gemeenten die daar (ver) boven zitten. In figuur 4 te zien dat ook in Zuid-Holland de armoede heel scheef is verdeeld over gemeenten. De grootste steden springen er uit.

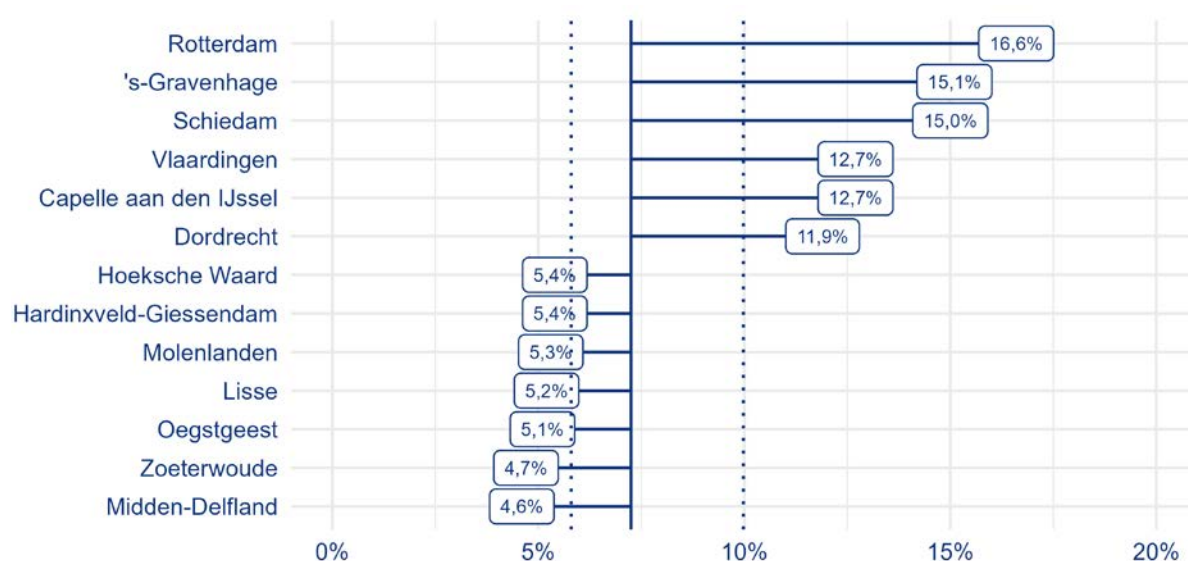
Figuur 4: Aandeel arme huishoudens, 2023, Bron: CBS, SCP, NIBUD, bewerking RIGO

2 Deze armoedegrens is sinds 17 oktober 2024 geïntroduceerd: [Nieuwe meetmethode CBS, SCP en Nibud brengt armoede scherper in beeld | CBS](#)

1.2 Schulden

Circa 8,8% van de Nederlandse huishoudens kampt met problematische schulden (in 2023). Het gaat dan om huishoudens waarin minstens één persoon kampt met een als problematisch beschouwde betalingsachterstand bij één of meerdere instanties. Denk aan de Belastingdienst, zorgverzekeraars of DUO (studieschulden).³ Het gaat hier niet om de omvang van de schulden, maar om betalingsachterstanden. Dit is problematisch, omdat financiële tekorten vaak samengaan met achterstanden op het gebied van welvaart in brede zin (Sociaal Cultureel Planbureau, 2023).

In Zuid-Holland heeft 11% van de huishoudens problematische schulden. Dat is dus een hoger aandeel dan in Nederland als geheel. Dit relatief hoge aandeel voor Zuid-Holland wordt omhoog getild door de grotere steden, die ver boven het landelijk niveau scoren. Dit zijn uitschieters. De meeste Zuid-Hollandse gemeenten scoren tussen de 6% en de 10% (zie figuur 5). De helft van de Zuid-Hollandse gemeenten scoort onder de 7,25 (de mediaan). Schulden zijn daarmee een probleem dat vooral in de stedelijke context voorkomt.

Figuur 5: Aandeel particuliere huishoudens per gemeente dat te maken heeft met geregistreerde problematische schulden, 2023, Bron: CBS, bewerking RIGO

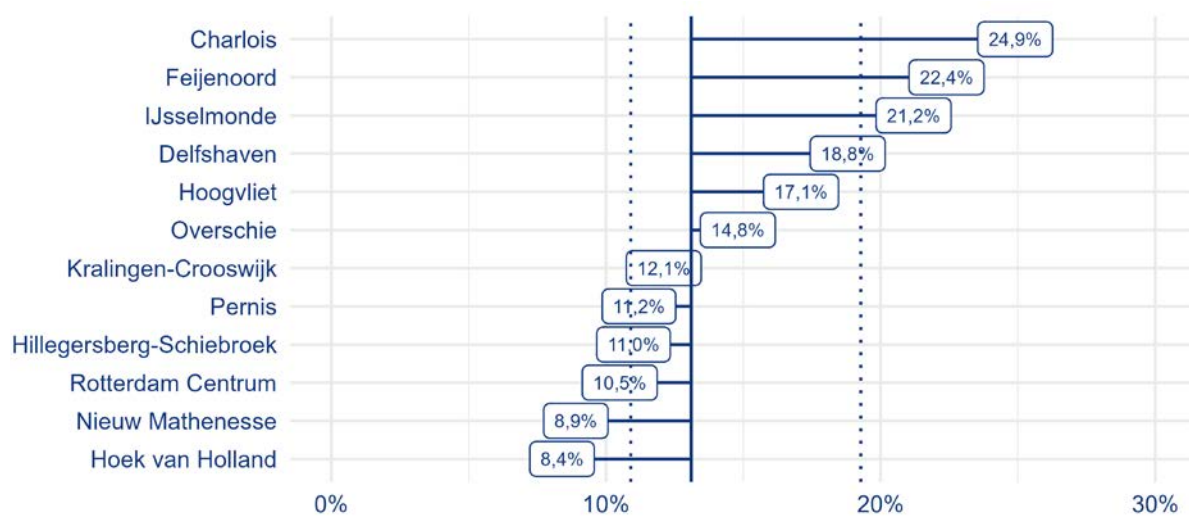
Binnen de grote steden is de spreiding van schulden nog weer groter dan tussen gemeenten. Dit is weer gegeven in figuur 6 voor Rotterdam en in figuur 7 voor Den Haag. We zien dan wijken waar het aandeel huishoudens met schulden de 25% benadert of zelfs overstijgt. In Den Haag zijn de verschillen nog groter dan in Rotterdam.⁴

In figuur 8 is te zien dat het aandeel huishoudens met problematische schulden in een doorsnee Zuid-Hollandse gemeente sinds 2015 aanvankelijk vrij stabiel was. De laatste drie metingen laten een toename zien en ook de spreiding (de lengte van de pijlen) is toegenomen. Met name de tien gemeenten met het grootste aandeel huishoudens met schulden

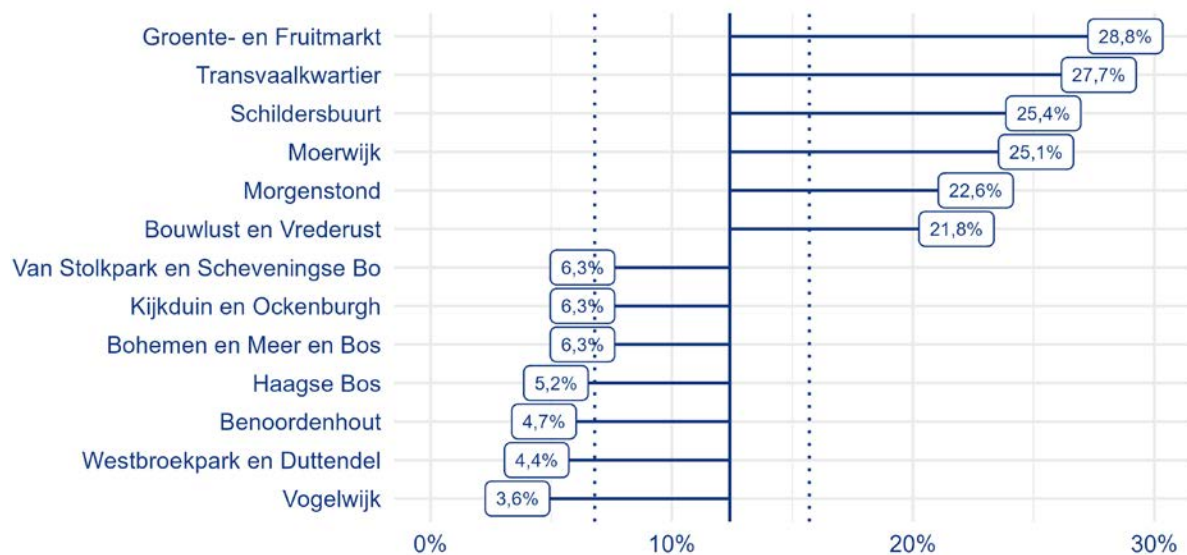
liggen ver uit elkaar. Drie metingen is nog te vroeg om van een trend te spreken, maar dit is wel iets om in de gaten te houden. Het is mogelijk dat dit een nasleep is van de problemen waar mensen in belandden in de coronaperiode. Door het wegvallen van coronasteun zijn de effecten van de pandemie op inkomen en schulden mogelijk vertraagd, waardoor de effecten in de jaren na corona sterker te zien zijn dan tijdens (Panteia, 2020). De economische gevolgen van de coronapandemie werden volgens Panteia (2020) voornamelijk gevoeld door zelfstandigen en ondernemers.

³ Zie de website Schuldenproblematiek in beeld voor meer informatie.

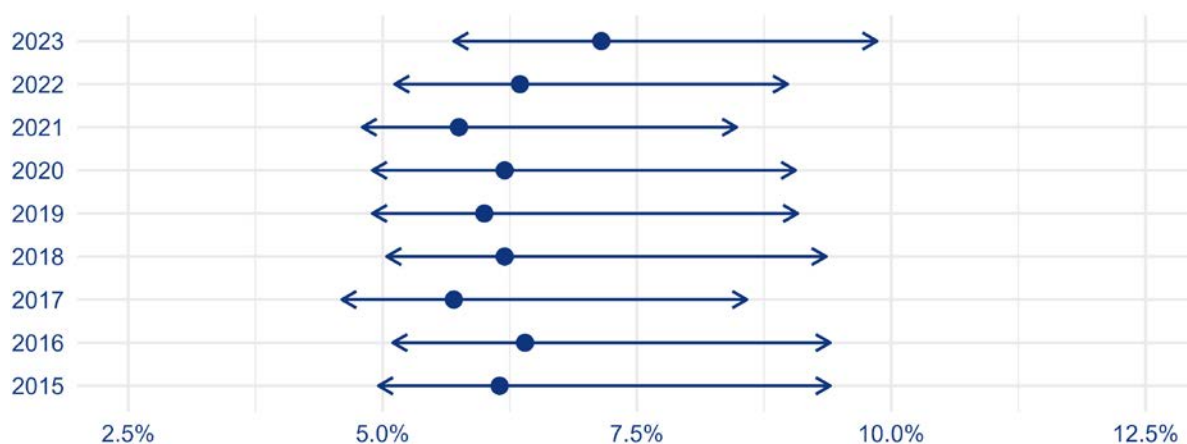
⁴ Hierbij speelt mee dat de wijkindeling in Den Haag verfijnder is dan in Rotterdam.

Figuur 6: Aandeel particuliere huishoudens dat te maken heeft met geregistreerde problematische schulden, wijken in Rotterdam, 2023, Bron: CBS, bewerking RIGO, CBS-wijkindeling

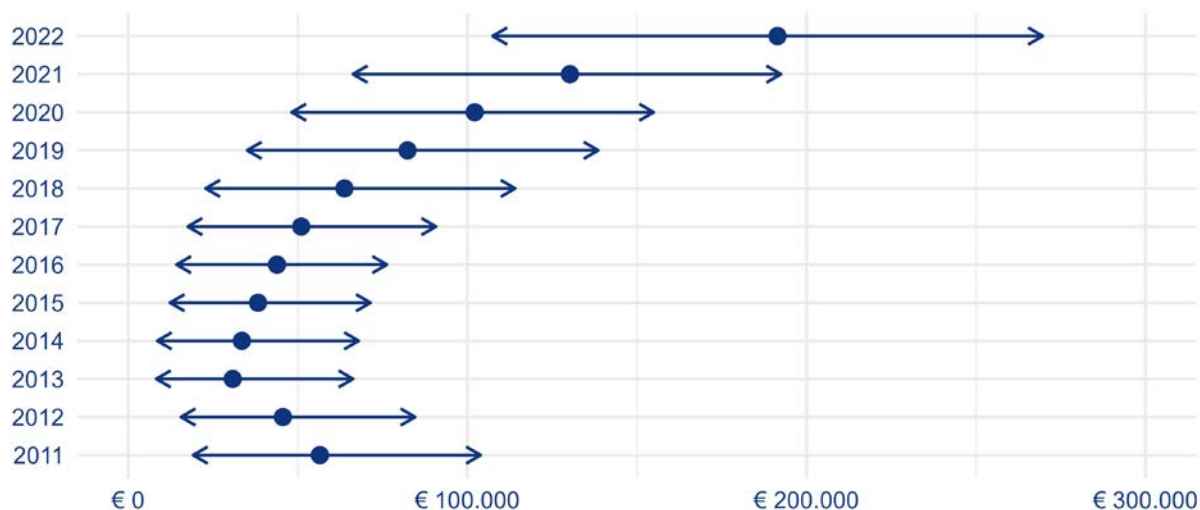
Figuur 7: Aandeel particuliere huishoudens dat te maken heeft met geregistreerde problematische schulden, wijken in 's-Gravenhage, 2023, Bron: CBS, bewerking RIGO, CBS-wijkindeling

Figuur 8: Aandeel particuliere huishoudens met geregistreerde problematische schulden in de vijftig Zuid-Hollandse gemeenten, ontwikkeling en spreiding 2015-2023 tussen de tien laagst en de tien hoogst scorende gemeenten⁵, Bron: CBS, bewerking RIGO. De stip geeft de mediaan weer, waarbij alle gemeenten evenveel gewicht hebben. De helft van de gemeenten scoort hoger, de helft lager. De pijlen geven de spreiding weer tussen de tien laagst en de tien hoogst scorende gemeenten. De overige dertig gemeenten bevinden zich dus binnen deze range.

1.3 Vermogen

Behalve inkomen is ook vermogen een vorm van materiële welvaart en draagt het bij aan de mate van armoede. Vermogen, oftewel het saldo van bezittingen en schulden, is veel schever verdeeld dan inkomen, zoals te zien aan de lengte van de pijlen in figuur 9. En de verschillen zijn groter geworden, ook tussen gemeenten.

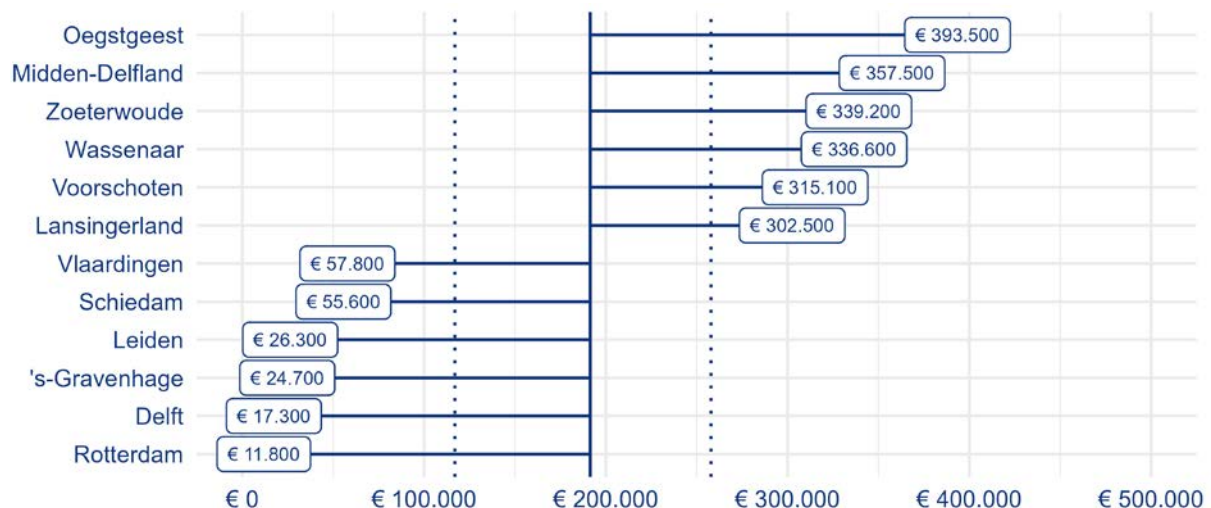
Figuur 9: Mediaan vermogen van huishoudens in vijftig Zuid-Hollandse gemeenten, ontwikkeling en spreiding 2011- 2022 tussen de tien laagst en de tien hoogst scorende gemeenten, nominaal (niet gecorrigeerd voor inflatie), Bron: CBS, bewerking RIGO. De stip geeft de mediaan weer, waarbij alle gemeenten evenveel gewicht hebben. De helft van de gemeenten scoort hoger, de helft lager. De pijlen geven de spreiding weer tussen de tien laagst en de tien hoogst scorende gemeenten. De overige dertig gemeenten bevinden zich dus binnen deze range.

⁵ De registratie van problematische schulden is niet constant door de tijd. Voor de vergelijkbaarheid met oudere jaren is in deze figuur de "oude" definitie gebruikt, die voor dat doel ook nog wordt bijgehouden.

In figuur 9 is de spreiding van het vermogen onder de vijftig Zuid-Hollandse gemeenten (indeling 2023) weergegeven en is tevens de ontwikkeling van de spreiding door de tijd. Te zien is dat de afstand tussen de tien laagste scorende en de tien hoogst scorende gemeenten de laatste jaren snel groter is geworden. Ter vergelijking: in Nederland als geheel hadden huishoudens in 2022 een vermogen van rond de € 135.000, in Zuid-Holland rond de € 100.000. In deze lagere score voor Zuid-Holland wegen de grote steden, waar de vermogens laag liggen, zwaar mee.

Uitschieters in vermogen vinden we zowel aan de onderkant als aan de bovenkant van het prijs-spectrum. In Rotterdam heeft een doorsnee huishouden niet meer dan € 11.800 aan vermogen. De helft van de Rotterdamse huishoudens zit daar dus nog onder. In Oegstgeest heeft een doorsnee huishouden meer dan € 393.500 aan vermogen; de helft zit daar nog (tot ver) boven.

Wat sterk meetelt in het vermogen is (de overwaarde van) het eigen huis. Hierdoor scoren gemeenten met veel eigenwoningbezit hier automatisch hoger op dan gemeenten met minder eigen woningen, vooral als het eigenaren zijn die lang geleden zijn toegetreden tot de koopwoningmarkt. En hierdoor worden de verschillen snel groter bij stijgende huizenprijzen. Het omgekeerde kan overigens ook. Toen in de nasleep van de kredietcrisis de huizenprijzen daalden en sommige hypotheek "onder water" kwamen te staan, werkte dit ook door in dalende vermogens en kleinere verschillen. Wanneer alleen wordt gekeken naar huurders (hier niet weergegeven) vinden we maar weinig verschil tussen gemeenten; huurders in vermogende gemeenten zijn net zo (weinig) vermogend als huurders in minder vermogende gemeenten. Wel is het zo dat in stedelijke gemeenten doorgaans een groter deel van de voorraad huurwoningen omvat. Zo omvat de (particuliere en sociale) huurvoorraad in Midden-Delfland 27% en in Rotterdam 65%.

Figuur 10: Mediaan vermogen van huishoudens, 2022, Bron: CBS, bewerking RIGO

2. Werk en opleiding

Werk en opleiding zijn gerelateerd aan materiële welvaart, maar hebben ook waarde op zichzelf. De relatie met materiële welvaart is bovendien diffuus. Het hebben van werk is geen garantie op een hoog inkomen, een hoge opleiding is geen garantie op een (goed betaalde) baan en praktisch opgeleiden mensen (met in de statistiek een lage opleiding) kunnen goed verdienen. In dit hoofdstuk kijken we naar werk en inkomen van de inwoners van de Zuid-Hollandse gemeenten.

2.1 Arbeidsparticipatie

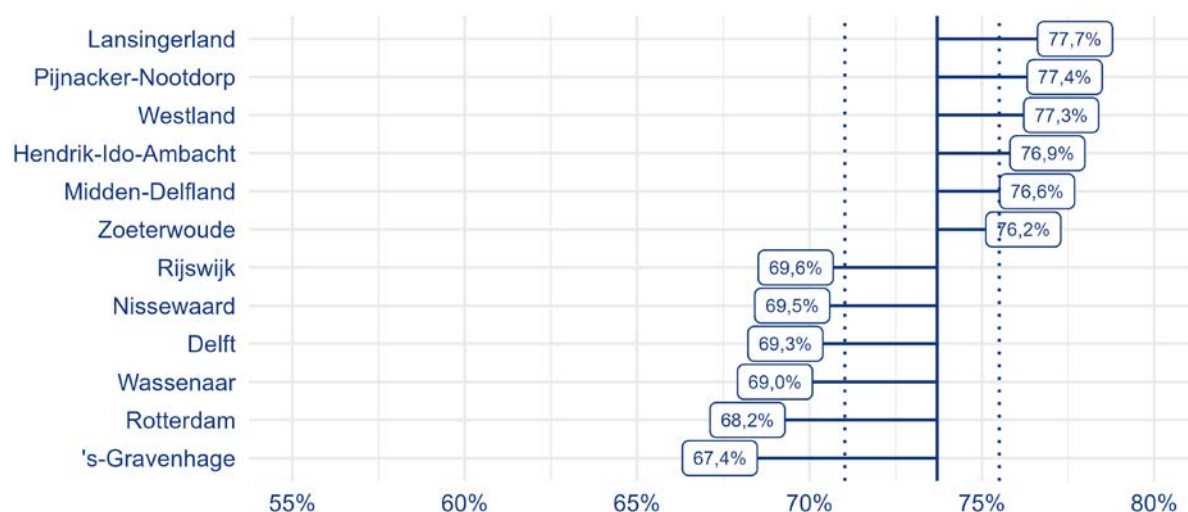
Betaald werk

Met het hebben van werk wordt in de regel betaald werk bedoeld, ofwel deelname aan het arbeidsproces. Daarbij wordt gekeken naar mensen in de leeftijd 15-75 jaar, ofwel de potentiële beroepsbevolking. Niet iedereen van die leeftijd verricht betaald

werk. Denk aan studenten, arbeidsongeschikten, gepensioneerden of werklozen, maar ook aan huisvrouwen (m/v).

De netto arbeidsparticipatie in Zuid-Holland is 71,3%, in Nederland is dat 72,2% (2022). Dat is gerekend over alle inwoners van 15-75 jaar. In een doorsnee gemeente in Zuid-Holland gaat het om 74%. Uitschieters zijn er vooral aan de onderkant. Weinig arbeidsparticipatie vinden we in de grote steden. Daar gaat het uiteraard om grote aantallen. De positie van Wassenaar is enigszins raadselachtig (vroeg-gepensioneerden, renteniers?).

Voor alle duidelijkheid: het gaat hier niet om de werkgelegenheid in de gemeente zelf, maar om de vraag of de inwoners werk hebben. Dat werk kan ook buiten de gemeente plaatsvinden.

Figuur 11: Netto arbeidsparticipatie van inwoners in de leeftijd 15-75 jaar, 2022, Bron: CBS, bewerking RIGO

Vrijwilligerswerk

Arbeidsparticipatie gaat over betaald werk. Maar er is ook nog iets als vrijwilligerswerk.⁶ Goed beschouwd is dat ook een vorm van participatie. Het gaat dan om werk dat in georganiseerd verband (bijvoorbeeld sportvereniging, kerkbestuur, school) onbetaald wordt uitgevoerd. Het zijn vooral de

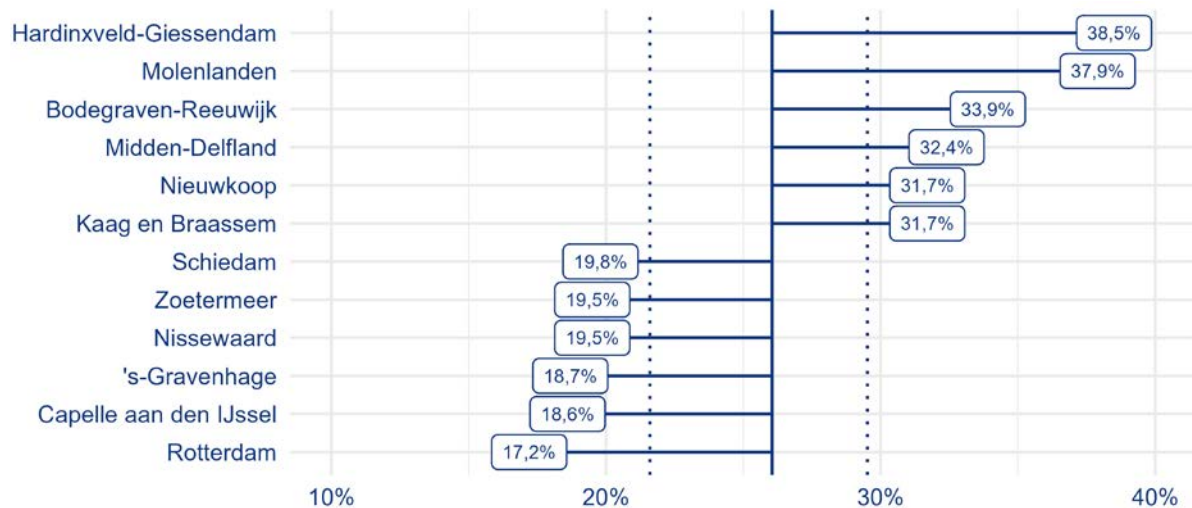
kleinere, landelijke gemeenten waar veel aan vrijwilligerswerk wordt gedaan (figuur 12). Ook blijkt bij nader onderzoek dat de hoogst scorende gemeenten liggen in de regio's met hoge kerkelijkheid.⁷

⁶ Voor een uitgebreid beeld op vrijwilligerswerk in Zuid-Holland verwijzen we naar Het PON & Telos & Pyrrhula research consultants: Zuid-Hollandse erfgoedvrijwilligers in beeld.

⁷ Bron: [Religieuze betrokkenheid in Nederland | CBS](#).

Relatief weinig aan vrijwilligerswerk doen inwoners van de grote steden en enkele voormalige groeigemeenten (Capelle aan den IJssel, Nissewaard, Zoetermeer). Dat laatste is opmerkelijk, aangezien deze voormalige groeigemeenten relatief vergrijsd zijn. En een nadere uitsplitsing van de data (hier niet weergegeven) leert dat 65-plussers over het algemeen

vaker vrijwilligerswerk verrichten dan inwoners in de leeftijd 18-65 jaar. Dit komt ook terug in het onderzoek naar de 37.094 erfgoedvrijwilligers in de provincie Zuid-Holland, waar ruim 60% ouder dan 65 jaar was (Broers, Koomen & Vinken, 2022).

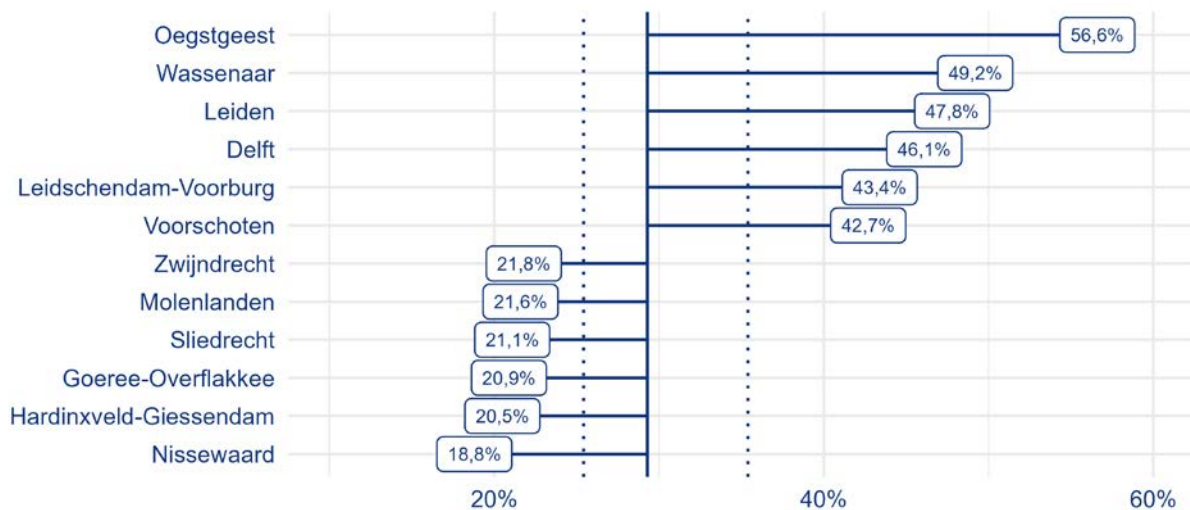

Figuur 12: Aandeel personen (18 jaar en ouder) dat vrijwilligerswerk verricht, 2022, Bron: Gezondheidsmonitor, bewerking RIGO, gemeentelijke indeling 2022

2.2 Opleiding

Bij opleiding wordt doorgaans onderscheid gemaakt in drie categorieën, laag, midden en hoog. In plaats van laag wordt ook wel gesproken over “praktisch” opgeleiden en in plaats van hoog over “theoretisch” opgeleiden. Dit omdat de kwalificatie laag ten onrecht zou kunnen worden geassocieerd met minderwaardig. In deze rapportage houden we de oude benaming aan, die ook door het CBS wordt gehanteerd.

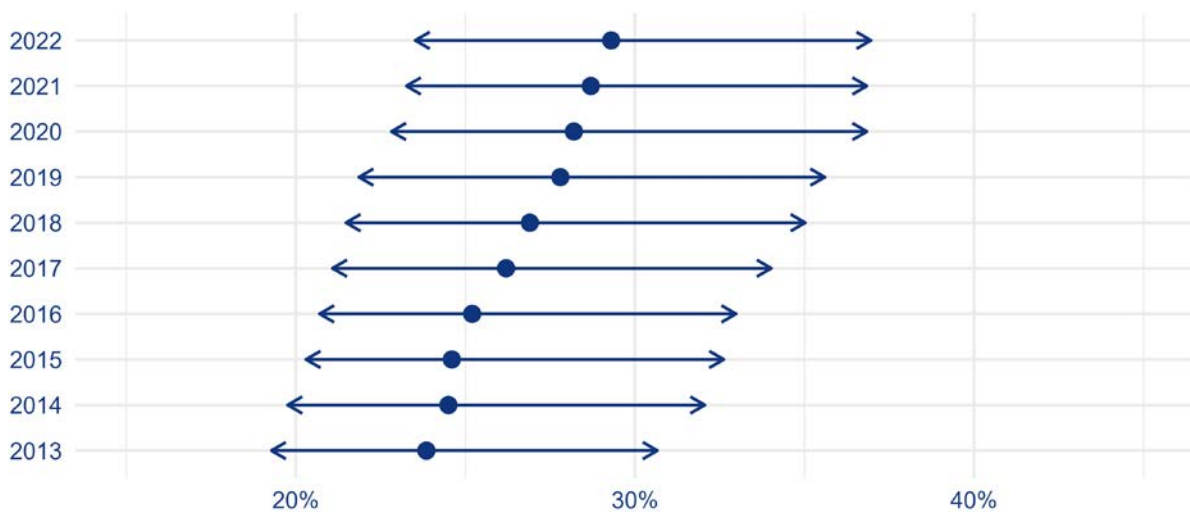
In Zuid-Holland als geheel is (in 2022) 32% van de inwoners (tussen 15 en 75 jaar) hoog opgeleid. Ter vergelijking: in Nederland is dit 30%. Tegelijkertijd is 16% laaggeletterd in Zuid-Holland (Probiblio, 2019). In figuur 13 is te zien hoe het aandeel hoog opgeleiden (afgerond HBO of WO) uiteenloopt tussen de Zuid-Hollandse gemeenten. Uitschieters vinden we vooral aan de bovenkant. Delft en Leiden scoren als studentensteden hoog. Oegstgeest, buurgemeente van Leiden, is met afstand de gemeente met de meeste hoogopgeleiden. Meer dan de helft van de bevolking (tussen de 15 en de 75 jaar) heeft hier een hoge opleiding afgerond. Niet geheel toevallig is dit ook de gemeente met de hoogste inkomens.

Figuur 13: Aandeel hoogopgeleide bevolking, 2022, Bron: CBS, bewerking RIGO

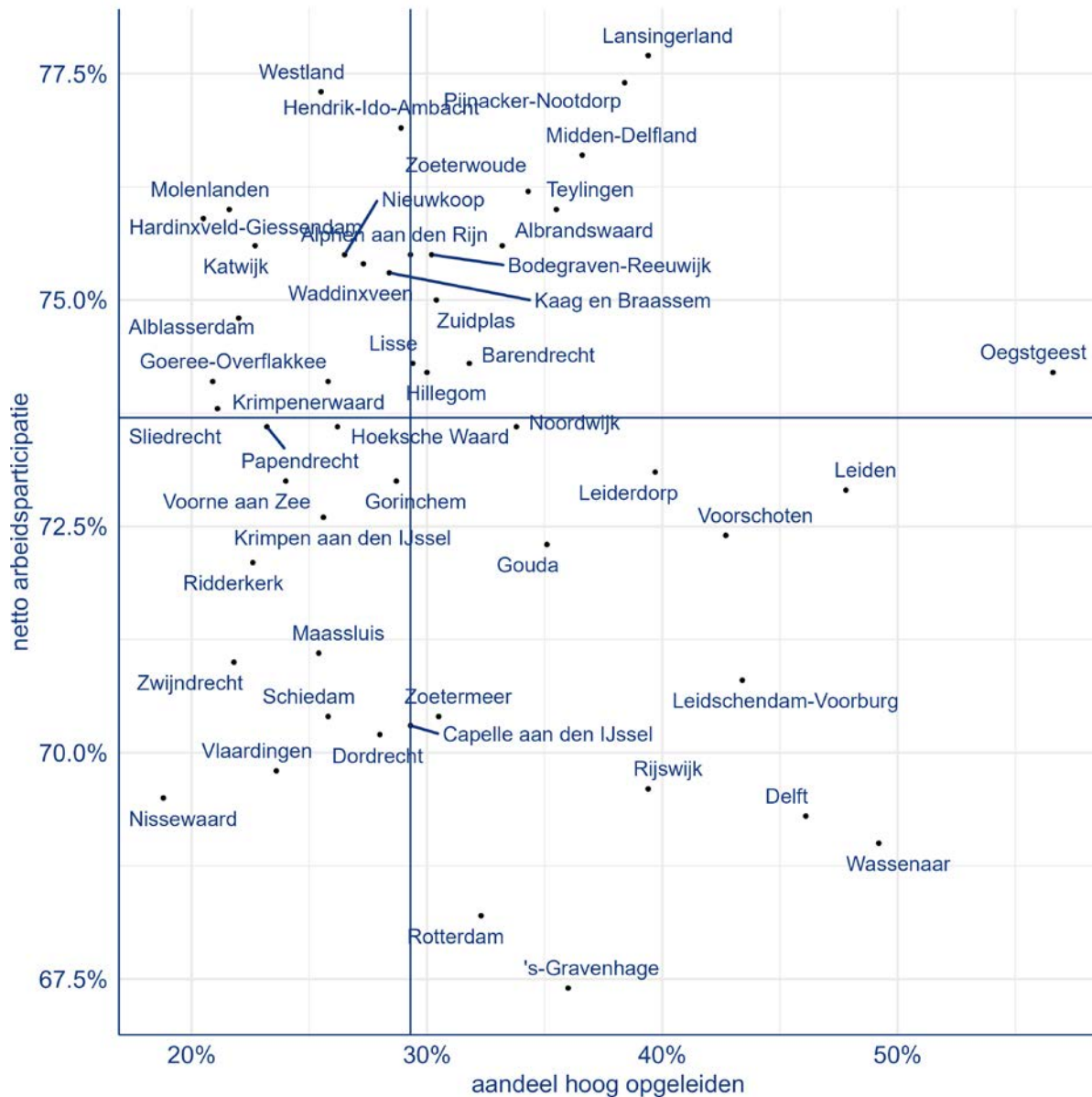
Het aandeel hoog opgeleiden in de Zuid-Hollandse gemeenten neemt over het geheel genomen toe in de tijd (zie figuur 14). De verschillen worden echter niet wezenlijk kleiner. Terwijl de minst scorende gemeenten hun achterstand inlopen, breiden de

hoogst scorende gemeenten hun voorsprong weer uit. Alleen de laatste drie metingen lijkt iets van een nivellering op te treden.

Figuur 14: Aandeel hoog opgeleide bevolking in vijftig Zuid-Hollandse gemeenten, ontwikkeling en spreiding 2013-2022, Bron: CBS, bewerking RIGO. De stip geeft de mediaan weer, waarbij alle gemeenten evenveel gewicht hebben. De helft van de gemeenten scoort hoger, de helft lager. De pijlen geven de spreiding weer tussen de tien laagst en de tien hoogst scorende gemeenten. De overige dertig gemeenten bevinden zich dus binnen deze range.

Een hoog opgeleide bevolking wil nog niet zeggen dat iedereen een (goed) betaalde baan heeft. Omgekeerd wil een minder hoog opgeleide bevolking nog niet zeggen dat mensen niet participeren op de arbeidsmarkt. Dit is te zien in figuur 15. In Wassenaar is de bevolking hoog opgeleid, maar is de arbeidsparticipatie laag. In onder meer Hardinxveld-Giessendam en Westland wonen weinig hoog opgeleiden, maar zijn wel veel mensen aan het werk.

Figuur 15: Netto arbeidsparticipatie en aandeel hoog opgeleide bevolking, 2022, Bron: CBS, bewerking RIGO

En dan heb je nog gemeenten als Nissewaard, Vlaardingen, Maassluis en Zwijndrecht, waar weinig hoog opgeleiden wonen en waar ook de arbeidsparticipatie relatief laag is. Dit is enigszins zorgwekkend, vooral als het gemeenten zijn die ook laag scoren op andere vormen van maatschappelijke betrokkenheid en/of vertrouwen in instituties. Meer over dat laatste in hoofdstuk 5.

3. Gezondheid

Op het gebied van gezondheid bestaan aanzienlijke verschillen tussen bevolkingsgroepen (zoals leeftijds- klassen). Ook tussen en binnen gemeenten zijn er verschillen. In dit hoofdstuk belichten we enkele uiteenlopende gezondheidsindicatoren.

Gezondheid in de literatuur

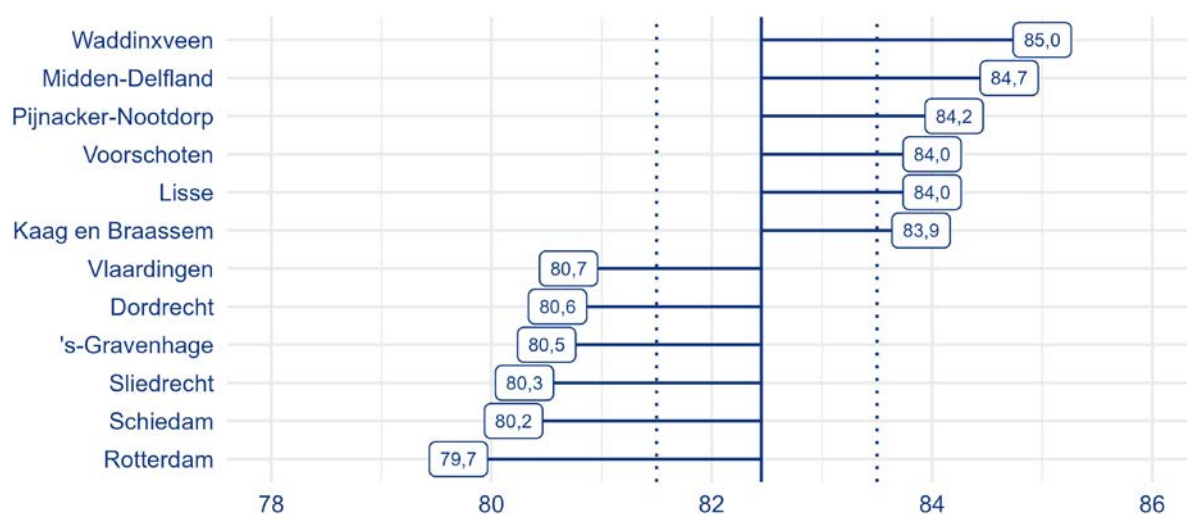
Gezondheid wordt in de literatuur veel gelinkt aan andere (ruimtelijke) factoren en indicatoren. Zo is gezondheid te koppelen aan onderwijs, inkomen en (type) werk, de leefomgeving en het sociale netwerk van mensen. Deze verschillen worden sociaaleconomische gezondheidsverschillen (SEGV) genoemd. Een causaal verband is echter lastig te bewijzen en de verschillende factoren laten veel interactie met elkaar zien. Een slechte gezondheid heeft effect op veel andere welvaarts-indicatoren. Daarom wordt in de literatuur opgeroepen tot een bredere kijk op gezondheid en de relaties met andere factoren die boven levenswijze gaan. Er kan een onderscheid gemaakt worden tussen gezondheidsgedrag en gezondheidsuitkomsten. We kijken in dit hoofdstuk naar indicatoren op het gebied van gezondheids- uitkomsten.

3.1 Levensverwachting

Een veel gebruikt gegeven aan de hand waarvan gezondheid tussen gebieden (gemeenten, maar ook landen) wel wordt vergeleken is de gemiddelde levensverwachting bij geboorte. Kinderen die in 2022 in Zuid-Holland werden geboren hadden een gemiddelde levensverwachting van 81,5 jaar (Nederland: 82,6 jaar).

Het maakt uit waar je wordt geboren. Wie in Waddinxveen wordt geboren (en daar ook blijft wonen) zal naar verwachting vijf jaar langer leven dan wie in Rotterdam wordt geboren (en daar blijft wonen). De andere Zuid-Hollandse gemeenten scoren daar tussenin. In de helft van de gemeenten bedraagt de levensverwachting meer dan 82,5 jaar (de mediaan).

Naast Rotterdam kennen ook een aantal andere stedelijke gemeenten een relatief lage levensverwachting. Die trekken het gewogen gemiddelde voor de provincie als geheel flink omlaag. Naast Waddinxveen kennen enkele andere landelijke gemeenten een relatief hoge levensverwachting. In de gemeenten Waddinxveen, Lisse en Kaag en Braassem is de levensverwachting sinds 2015 het sterkst toegenomen, in Ridderkerk en Vlaardingen is deze juist afgenomen.

Figuur 16: Gemiddelde levensverwachting bij geboorte, 2022, Bron: RIVM, bewerking RIGO

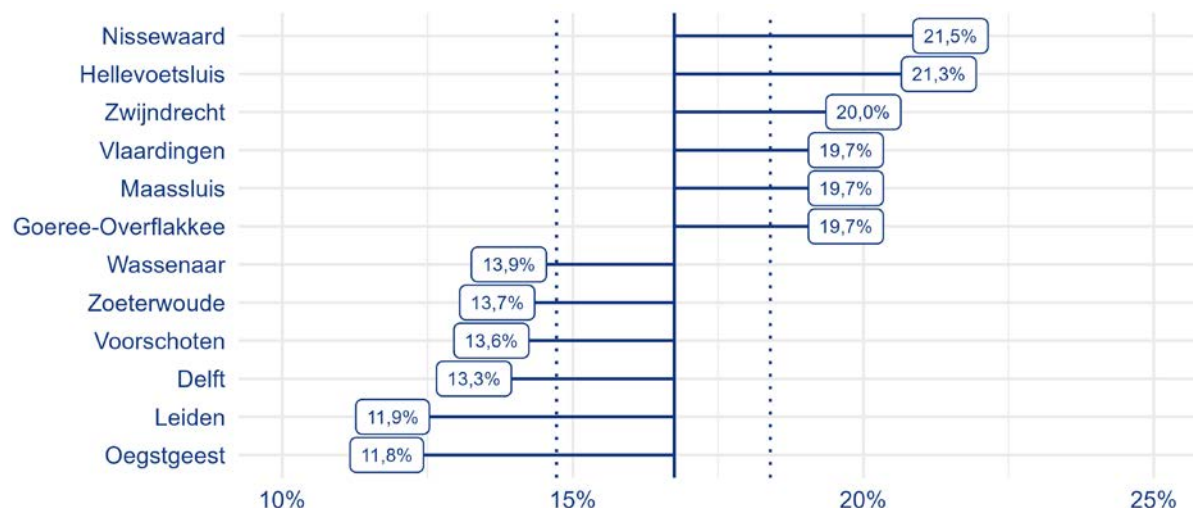
3.2 Overgewicht

Een aspect van gezondheid dat de laatste tijd in de belangstelling staat is overgewicht. Mensen met overgewicht lopen relatief grote kans op allerlei aandoeningen, van diabetes tot hart- en vaatziekten. Dit is in versterkte mate het geval bij een BMI (Body Mass Index) van 30 of hoger. In dat geval wordt gesproken van ernstig overgewicht ofwel obesitas. In 2022 komt dit bij 16,2% van de Zuid-Hollandse bevolking voor (Nederland: 15,7%).

In een doorsnee Zuid-Hollandse gemeente heeft circa 17% van de bevolking (tussen de 18 en de 65 jaar) ernstig overgewicht. Uitschieters vinden we zowel aan de bovenkant als aan de onderkant (figuur 17).⁸

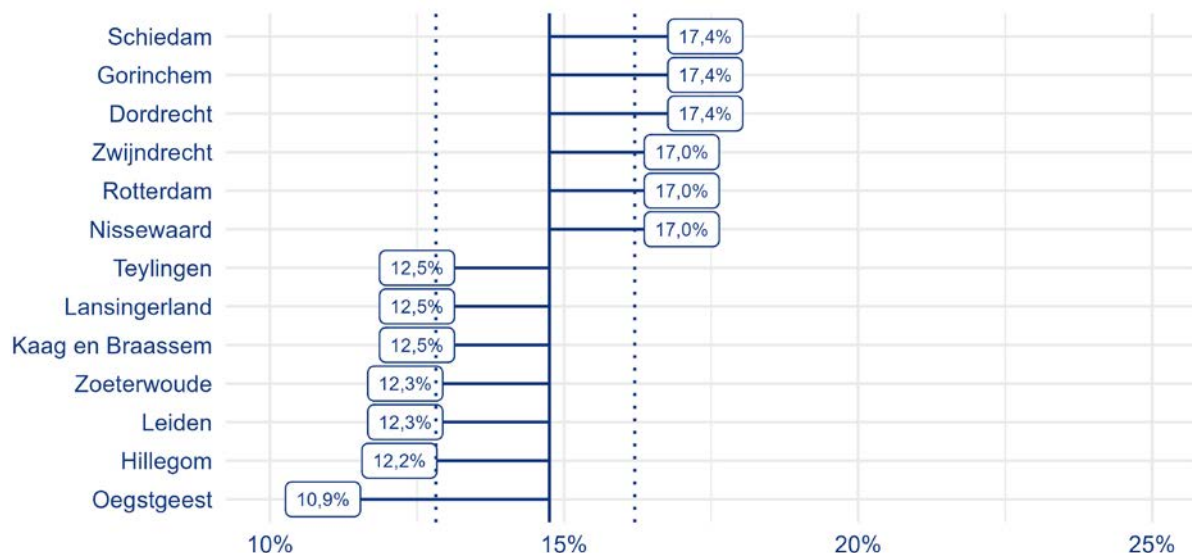
Tussen de twee metingen (2012 en 2022) is het aandeel personen met overgewicht toegenomen en zijn ook de uitschieters aan de bovenkant uitgelopen. Opmerkelijk daarbij is dat de top-zes in 2022 grotendeels uit andere gemeenten bestaat dan de top-zes in 2012. Nissewaard, Hellevoetsluis (tegenwoordig onderdeel van Voorne aan Zee), Vlaardingen, Maassluis en Goeree-Overflakkee hebben zich naar voren gewerkt.

De grote steden behoren als geheel niet tot de uitschieters in figuur 17, maar binnen deze grote gemeenten zijn er wel grote verschillen te constateren tussen buurten. Er zijn buurten waar bijna een kwart van de inwoners obesitas heeft, naast buurten waar dit met minder dan 10% het geval is. In figuur 19 is dit te zien voor Rotterdam en in figuur 20 voor Den Haag.

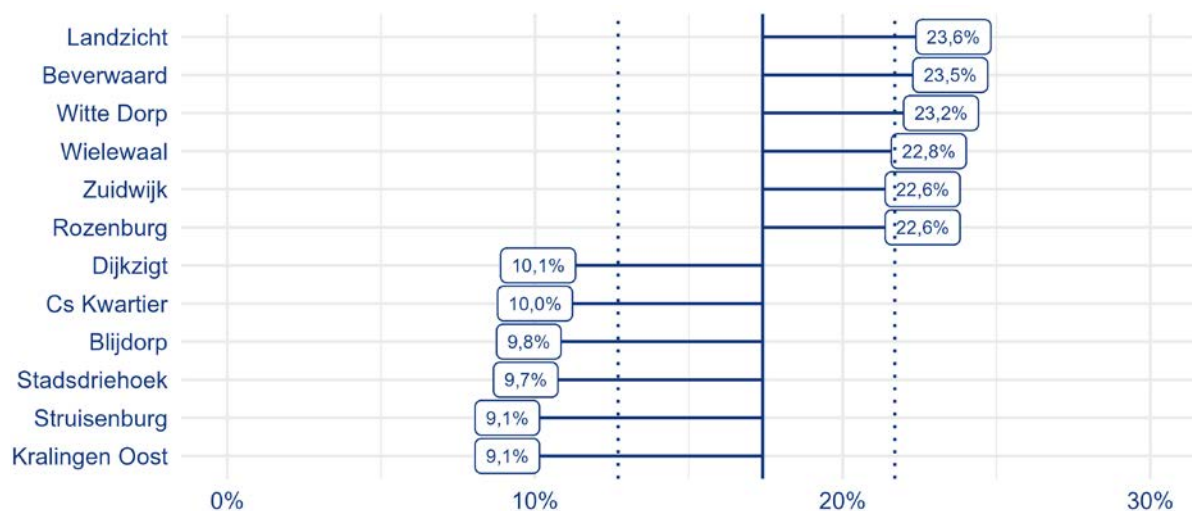

Figuur 17: Aandeel personen (18-65 jaar) met ernstig overgewicht (een BMI van 30 of hoger), 2022, Bron: Gezondheidsmonitor, bewerking RIGO, gemeentelijke indeling 2022

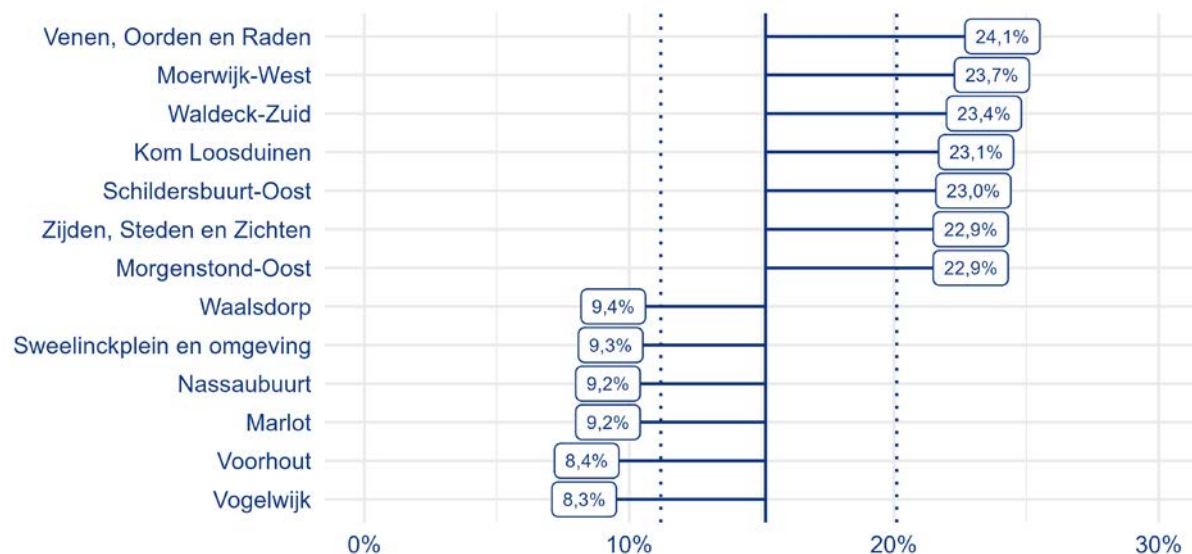
⁸ De gegevens uit de Gezondheidsmonitor verschillen enigszins tussen diverse publicaties en datasets als gevolg van definitieverschillen. Voor de figuren in dit hoofdstuk is gebruik gemaakt van de gecombineerde dataset van het RIVM (50120NED), waarmee vergelijking in de tijd mogelijk zijn en waarin ook gegevens op buurniveau zijn opgenomen.

Figuur 18: Aandeel personen (18-65 jaar) met ernstig overgewicht (een BMI van 30 of hoger), 2012, Bron: Gezondheidsmonitor, bewerking RIGO, gemeentelijke indeling 2022

Figuur 19: Aandeel personen (18-65 jaar) met ernstig overgewicht (een BMI van 30 of hoger), 2022, Rotterdam, Bron: Gezondheidsmonitor, bewerking RIGO, buurten met minimaal 300 inwoners

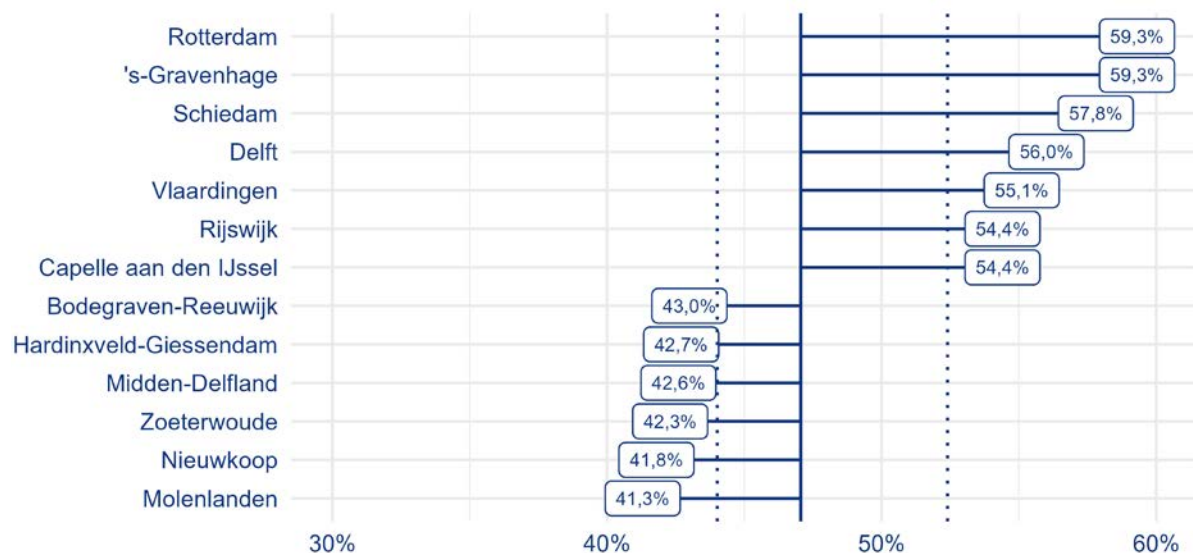

Figuur 20: Aandeel personen (18-65 jaar) met ernstig overgewicht (een BMI van 30 of hoger), 2022, 's-Gravenhage, Bron: Gezondheidsmonitor, bewerking RIGO, buurten met minimaal 300 inwoners

3.3 Eenzaamheid

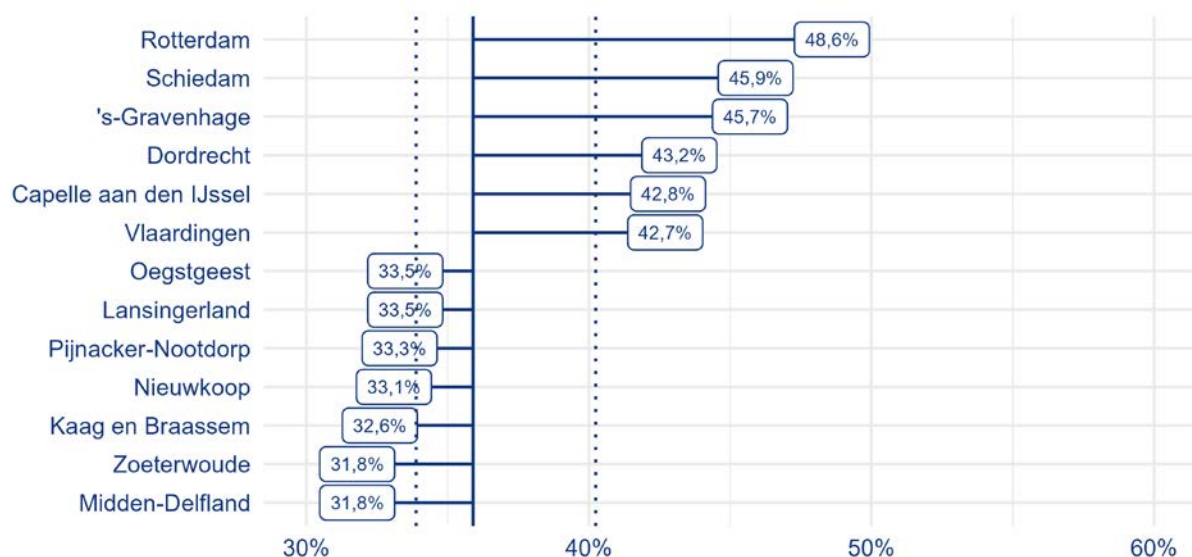
Naast fysieke gezondheid is er ook de mentale gezondheid. Een aspect daarvan is eenzaamheid. Het grootste gedeelte van de bevolking is wel eens eenzaam. Dat hoeft niet direct nadelige gevolgen te hebben, vooral niet als eenzaamheid tijdelijk is. Op structurelere basis kan eenzaamheid gevolgen hebben voor de gezondheid. Dit komt veel voor. In een doorsnee Zuid-Hollandse gemeente voelt circa 47% van de bevolking (tussen 18 en 65 jaar) zich

eenzaam. Zelfs in gemeenten waar dit weinig voorkomt gaat het nog altijd om meer dan 40%. Uitschieters zijn de grote steden (figuur 21). Met name mensen van een bepaalde leeftijd, opleidingsniveau of psychische of lichamelijke kwetsbaarheid lopen meer risico op eenzaamheid. (ZorgFocuZ/ Bureau HHM, 2022).

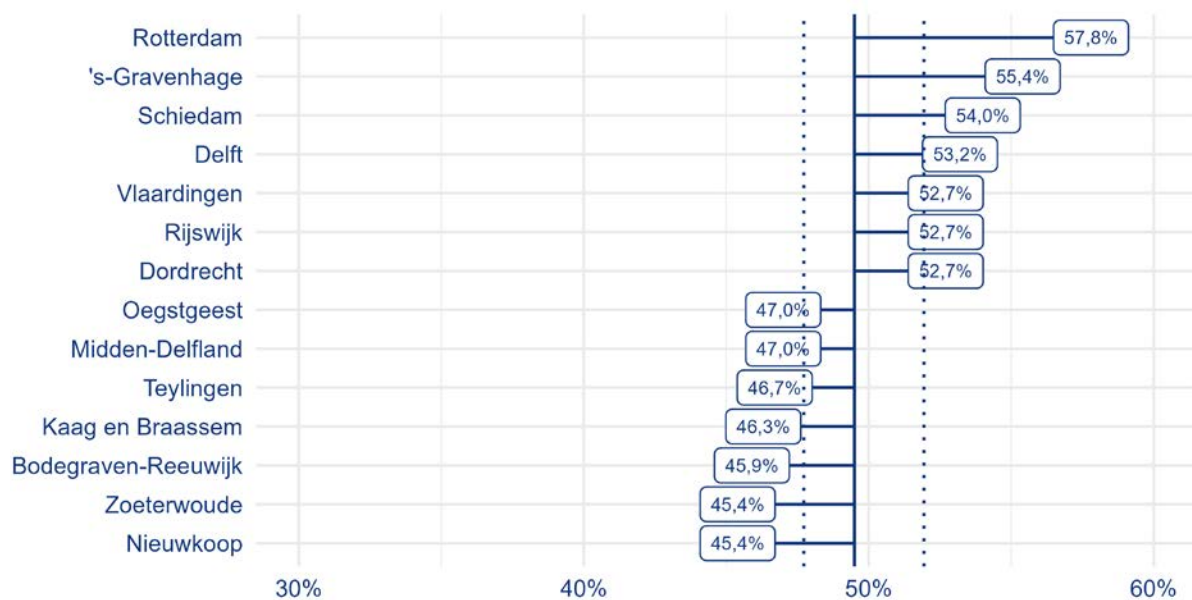

Figuur 21: Aandeel personen (18-65 jaar) dat zich eenzaam voelt, 2022, Bron: Gezondheidsmonitor, bewerking RIGO, gemeentelijke indeling 2022

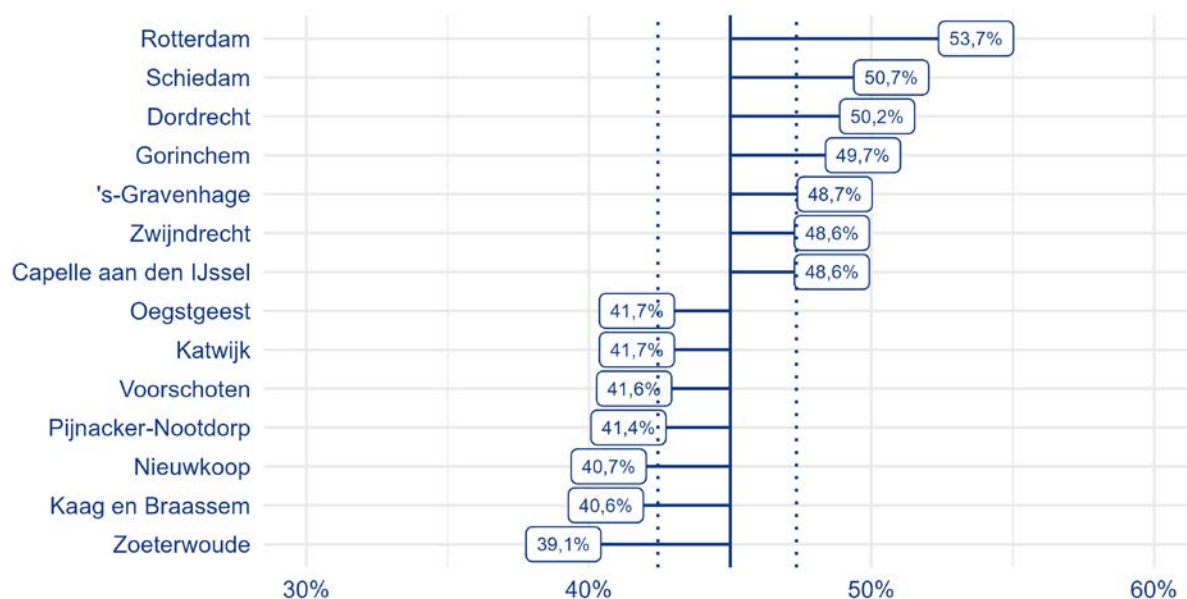
Eenzaamheid wordt wel geassocieerd met ouderen. Inderdaad voelen 65-plussers zich in de meeste plaatsen vaker eenzaam dan personen tussen de 18 en 65 jaar. De scores voor 65-plussers zijn weergegeven in figuur 23 en figuur 24. Opmerkelijk is echter dat juist de “jongeren” (of eigenlijk niet-ouderen) in vergelijking met de meting uit 2012 vaker aangeven zich eenzaam te voelen (vergelijk figuur 22 met figuur 21). Zij hebben een inhaalslag gemaakt ten opzichte van de 65-plussers. Deze is ten dele te verklaren door de meetperiode van 2022, toen door de covid-2019 pandemie veel mensen mentale klachten ontwikkelden (ZorgFocuZ/ Bureau HHM, 2022). Niet alleen in de grote steden is dit het geval, ook in kleinere landelijke gemeenten met een traditioneel relatief hechte gemeenschap. De spreiding van hoe eenzaam mensen zich voelen in de leeftijdsklasse 18-65 is wel veel groter dan onder 65-plussers. In de grote steden zijn inwoners tussen de 18 en de 65 nu zelfs vaker eenzaam dan 65-plussers.

Figuur 22: Aandeel personen (18-65 jaar) dat zich eenzaam voelt, 2012, Bron: Gezondheidsmonitor, bewerking RIGO, gemeentelijke indeling 2022

Figuur 23: Aandeel personen (65-plus) dat zich eenzaam voelt, 2022, Bron: Gezondheidsmonitor, bewerking RIGO, gemeentelijke indeling 2022

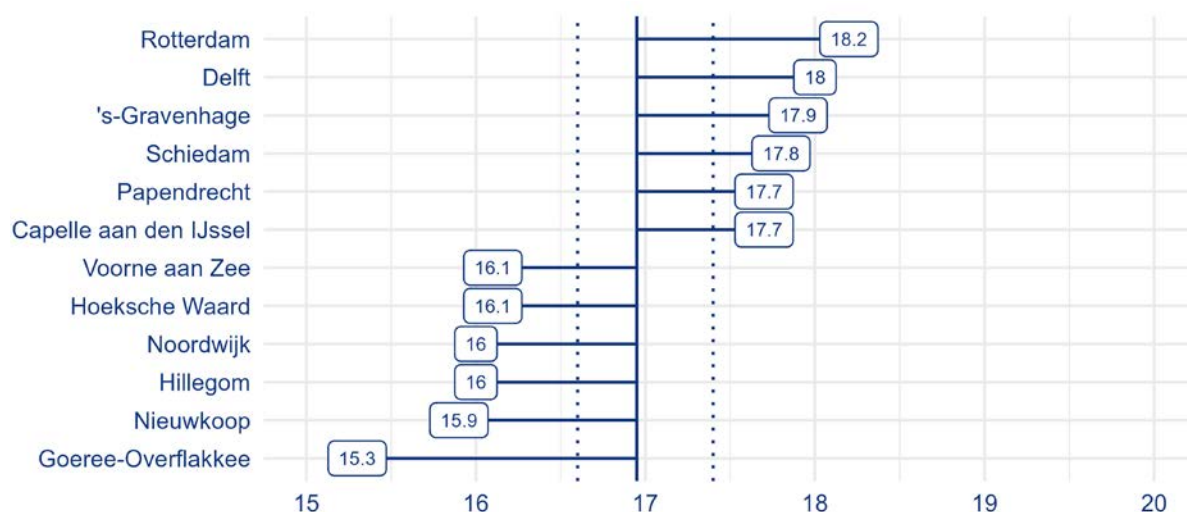

Figuur 24: Aandeel personen (65-plus) dat zich eenzaam voelt, 2012, Bron: Gezondheidsmonitor, bewerking RIGO, gemeentelijke indeling 2022

3.4 Stikstof

Stikstofdioxide (NO_2) is in hoge concentratie een schadelijke stof. Blootstelling aan stikstofdioxide wordt wel gebruikt als indicator voor het mengsel van schadelijke componenten uitgestoten door wegverkeer. Dit is bij uitstek een gezondheidsrisico dat sterk kan verschillen tussen (woon-)gebieden en dat dus een ruimtelijke dimensie heeft.

In Zuid-Holland vinden we relatief hoge concentraties stikstofdioxide in gemeenten waar sprake is van veel (en zwaar) wegverkeer. Schiedam en Rotterdam zijn uitschieters aan de bovenkant. Relatief weinig blootstelling ondervinden inwoners van Nieuwkoop, Noordwijk en een aantal andere gemeenten met weinig vrachtverkeer.

Figuur 25: Blootstelling aan NO_2 in microgram per m^3 , 2021, Bron: RIVM, bewerking RIGO

4. Huisvesting

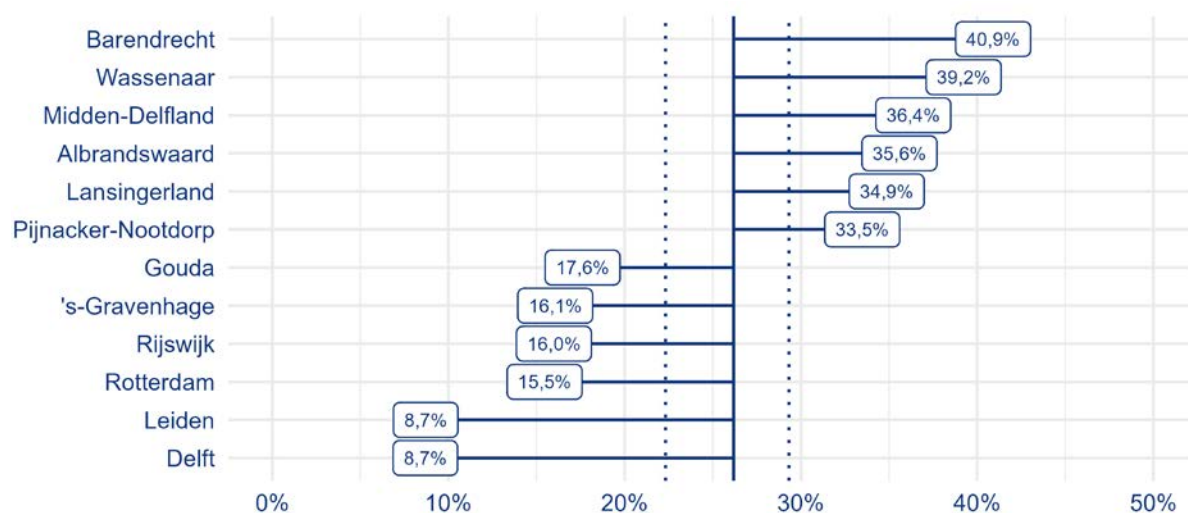
In de Monitor Brede Welvaart van het CBS wordt wonen als een apart thema onderscheiden. In de wereld van de volkshuisvesting wordt vanouds gesproken over de 'ijzeren driehoek': beschikbaarheid, betaalbaarheid en kwaliteit. Op alle drie de aspecten is ruimtelijke ongelijkheid te constateren.

4.1 Beschikbaarheid

Tijdens de wederopbouwtijd, tot ver in de jaren zeventig van de vorige eeuw, was woningnood volksvijand nummer één. Sinds enige tijd staat het begrip 'woningtekort' wederom op de politieke agenda's. Over de achtergrond en de definitie van het huidige woningtekort zouden we een verhandeling op zich kunnen schrijven, maar dat zou te ver voeren. Uit oogpunt van sociale ongelijkheid is wel duidelijk wie er het meeste door getroffen worden, namelijk degenen die (nog) geen woning hebben en er wel een willen. Er is op de woningmarkt een grote ongelijkheid tussen insiders en outsiders.

Het tekort aan woningen uit zich er onder meer in dat 'oudere jongeren' nog (of weer) bij hun ouders inwonen. Niet alle jongeren doen dit tegen hun zin, maar in de leeftijd 25-29 jaar mag een hoog aandeel thuiswonenden in een gemeente als indicatief worden beschouwd voor een tekort aan woningen. Denk hier bijvoorbeeld aan kinderen die na een studie of verbroken relatie bij gebrek aan woningaanbod weer bij hun ouders intrekken.

In grote steden en steden waar veel studenten wonen is het aandeel 'thuiswonende' jongeren klein, met Delft en Leiden als uitschieters. Dat wil niet zeggen dat het probleem hier niet speelt onder jongeren die hier zijn opgegroeid, het is in deze steden alleen niet zichtbaar door de vele studenten. Relatief veel thuiswonende jongeren zijn te vinden in de duurder woongemeenten rondom de grote steden. Een samenhang met de huizenprijzen ligt voor de hand en zal blijken in de volgende paragraaf. Overigens is dit een grensoverschrijdend probleem. Kinderen die opgroeien in Wassenaar kunnen natuurlijk ook in het nabijgelegen Den Haag starten.

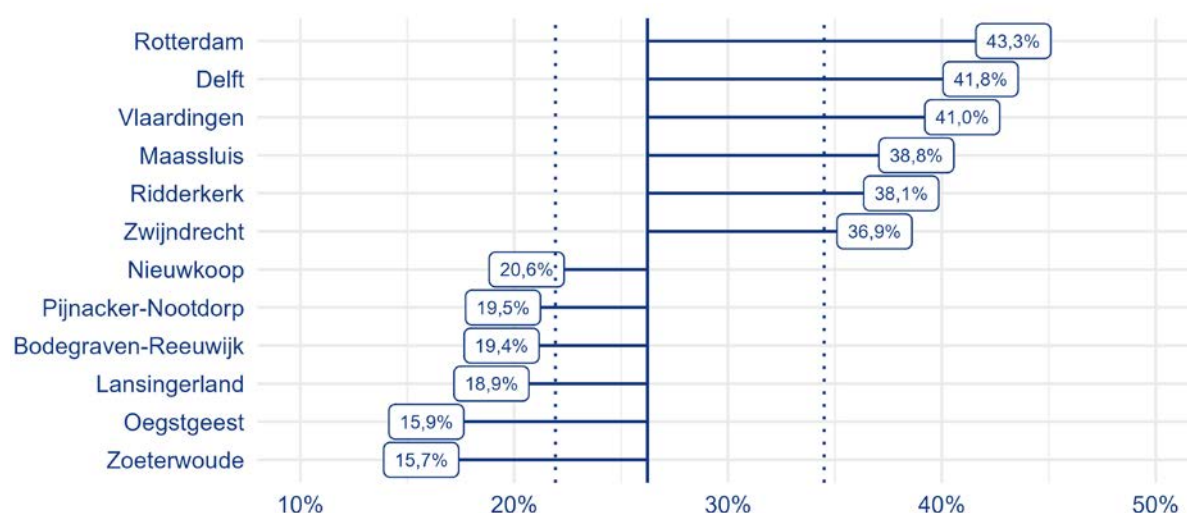

Figuur 26: Aandeel van de 25-29 jarigen dat (nog / weer) "thuis" woont (als inwonend kind), 2023, Bron: CBS, bewerking RIGO

Sociale huur

Huishoudens met een laag inkomen kunnen in principe aanspraak maken op woningen met een sociale huurprijs. Dan moeten die woningen er om te beginnen wel zijn. Afgaand op het aandeel corporatiewoningen⁹ loopt dit enorm uiteen (figuur 27), met uitschieters aan zowel de onderkant als de bovenkant. Veel corporatiewoningen vinden we in grote steden,

maar ook in kleine gemeenten als Maassluis en Ridderkerk. Leiden (32%) en Den Haag (30%) scoren in de middenmoot (15de respectievelijk 17de van de vijftig). Ook de wachttijden voor een sociale huurwoning kunnen uiteenlopen, mede afhankelijk van allerlei voorrangregels.

Figuur 27: Aandeel corporatiewoningen in de totale woningvoorraad, 2024, Bron: CBS, bewerking RIGO

4.2 Betaalbaarheid

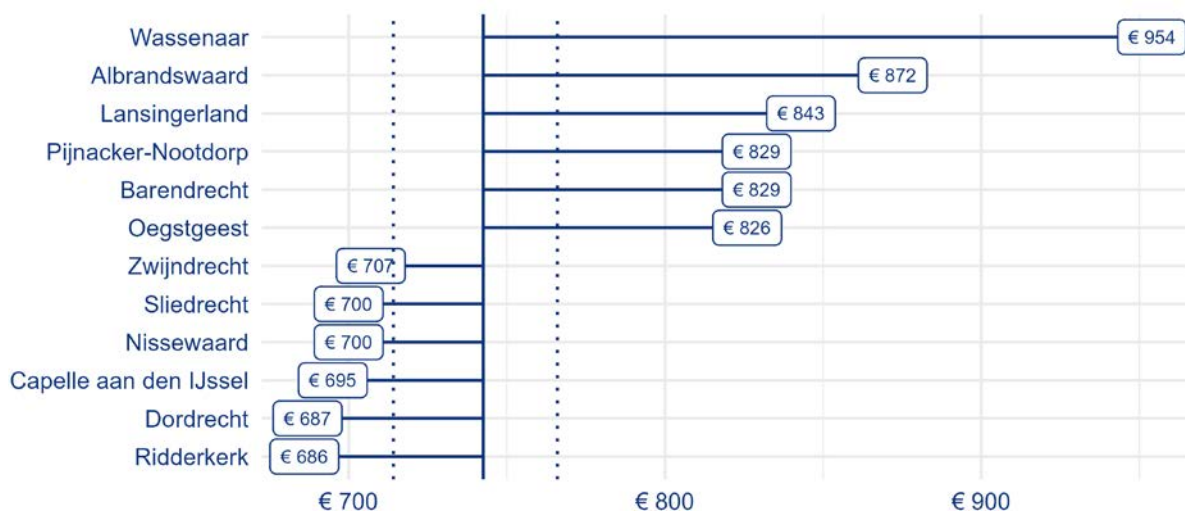
Naast beschikbaar moeten woningen ook betaalbaar zijn. Deze twee hangen samen, want schaarste drijft de prijzen op (van koopwoningen en particuliere huurwoningen). Schaarste zorgt ook voor lange wachttijden en/of concurrentie tussen groepen woningzoekenden in de sociale huur.

Woonlasten

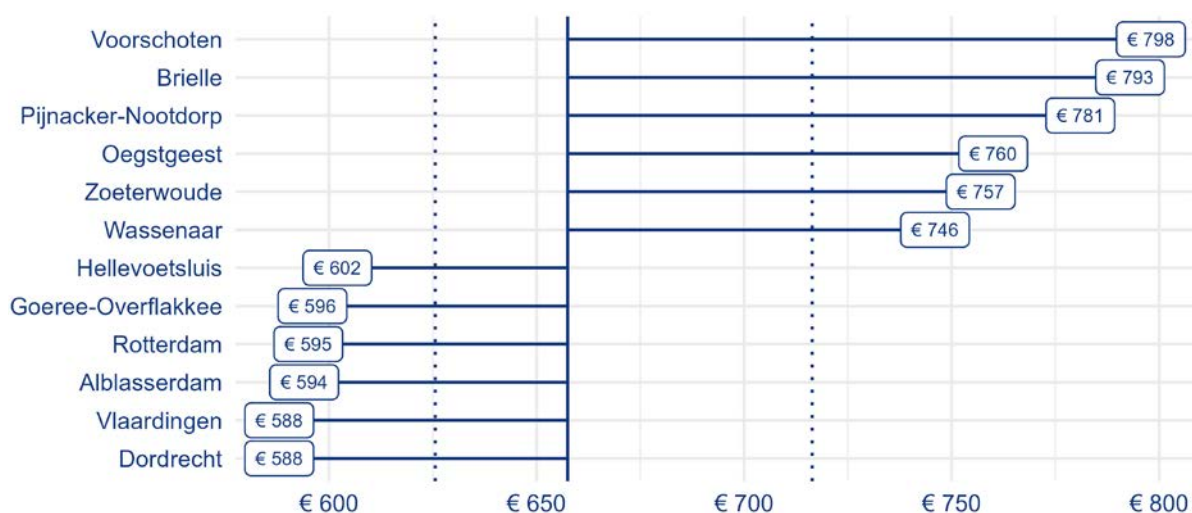
Wat precies betaalbaar is laten we hier in het midden. We constateren slechts dat de woonlasten uiteenlopen tussen de gemeenten in Zuid-Holland. Dit is weergegeven in figuur 28 voor eigenaar-bewoners en in figuur 29 voor huurders. Bij huurders betreft dit de kale huur verminderd met de eventuele huurtoeslag. Bij eigenaren betreft dit de hypotheeklasten, maar ook de OZB belasting, opstalverzekering, onderhoudskosten en indien van toepassing de erfpacht. Fiscale invloeden, zoals de hypotheekrenteaftrek, zijn verrekend.

Bewoners van koopwoningen zijn met afstand het duurst uit in Wassenaar. Relatief goedkoop wonen eigenaar-bewoners in het zuiden van de provincie, onder meer in Dordrecht en Ridderkerk. Uiteraard worden de verschillen mede bepaald door de oppervlakte. In Wassenaar staan nu eenmaal veel grote woningen. De relatieve betaalbaarheid in sommige steden komt ook doordat je voor dat geld een kleine woning krijgt. In Dordrecht zijn niet alleen eigenaar-bewoners relatief goedkoop uit, maar ook huurders. Wie huurt in Voorschoten is ruim tweehonderd euro in de maand meer kwijt dan in Dordrecht.

⁹ Dit is niet hetzelfde als alle sociale huurwoningen, zo zijn er ook huurwoningen met een sociale huurprijs in particulier bezit en hebben woningcorporaties ook woningen boven de liberalisatieprijs. Desondanks is het aandeel huurwoningen van woningcorporaties wel een goede indicatie voor het aandeel sociale huurwoningen.

Figuur 28 : Mediane maandelijkse vaste woonlasten van eigenaar-bewoners, 2022, Bron: CBS, bewerking RIGO, gemeentelijke indeling 2022

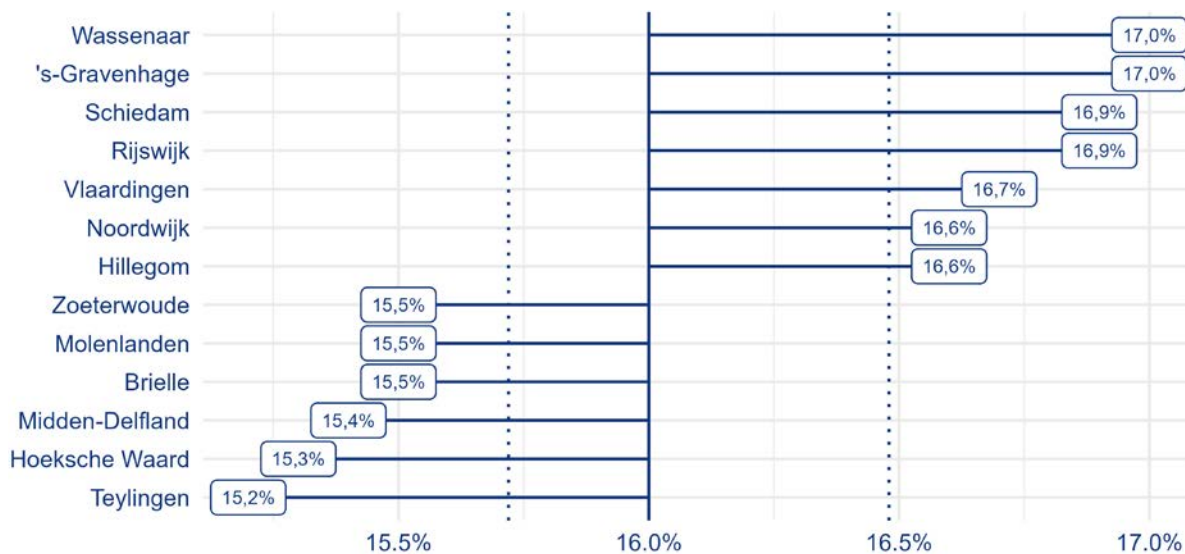
Figuur 29: Mediane maandelijkse vaste woonlasten van huurders, 2022, Bron: CBS, bewerking RIGO, gemeentelijke indeling 2022

Een combinatie van bovenstaande gegevens leert dat er gemeenten zijn, zoals Oegstgeest en Zoeterwoude, met zowel weinig corporatiewoningen als relatief dure huur- en/of koopwoningen. Deze gemeenten zijn effectief moeilijk toegankelijk voor woningzoekenden met een smalle beurs. Daar tegenover staat bijvoorbeeld Zwijndrecht, met zowel veel corporatiewoningen als relatief betaalbare koopwoningen.

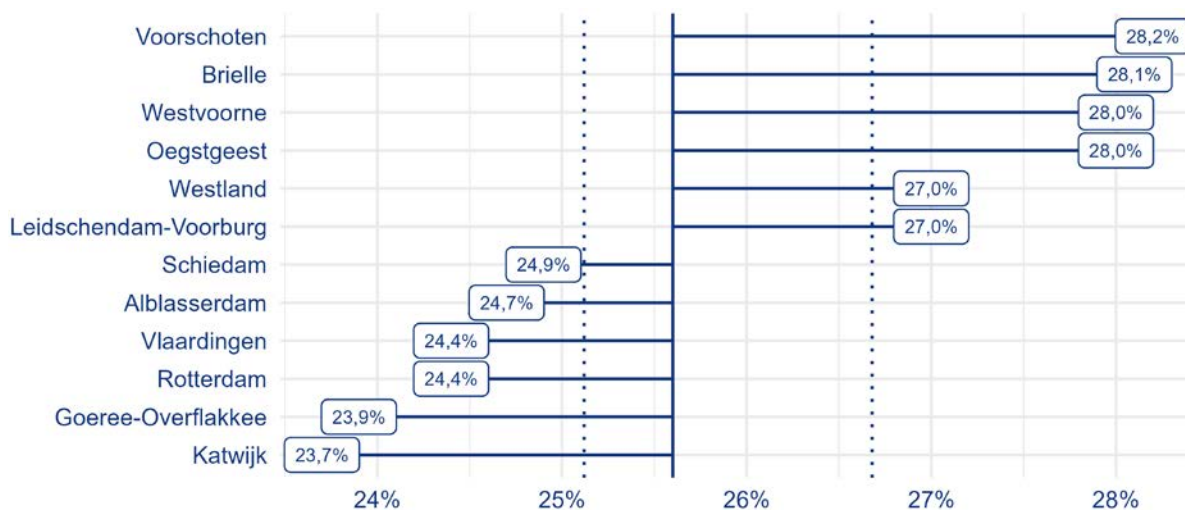
Woonquoten

Hoge woonlasten zijn niet per se een probleem, zolang bewoners het kunnen opbrengen. Een indicatie die hier iets over zegt is de woonquote. Dit is het aandeel van het inkomen dat een huishouden besteedt aan vaste woonlasten. Dit is weergegeven in figuur 30 voor bewoners van koopwoningen en figuur 31 voor huurders. Bij de eigenaar-bewoners zien we Wassenaar opnieuw bovenaan staan, maar

nu in gezelschap van onder meer Den Haag en Schiedam. In deze laatste steden zijn de kooplasten niet extreem hoog, maar in verhouding tot het inkomen van de bewoners wel. In Rijswijk kan spelen dat veel koopwoningen recent zijn gebouwd en bewoners nog weinig hebben kunnen aflossen. De spreiding in huurquoten is groter dan die in koopquoten.

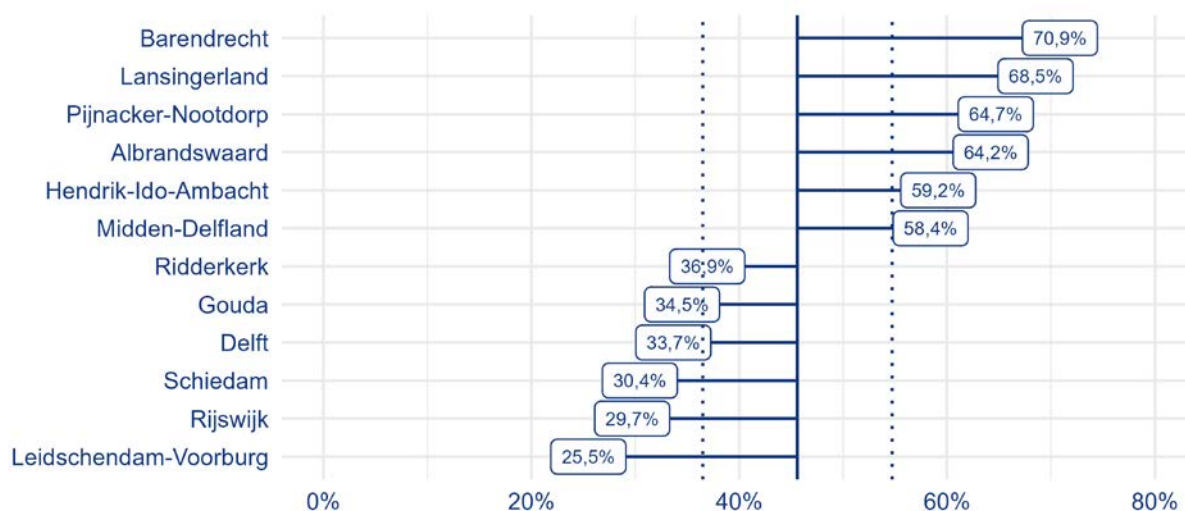
Figuur 30: Mediane maandelijkse woonquote voor eigenaar-bewoners (koopquote), 2022, Bron: CBS, bewerking RIGO, gemeentelijke indeling 2022

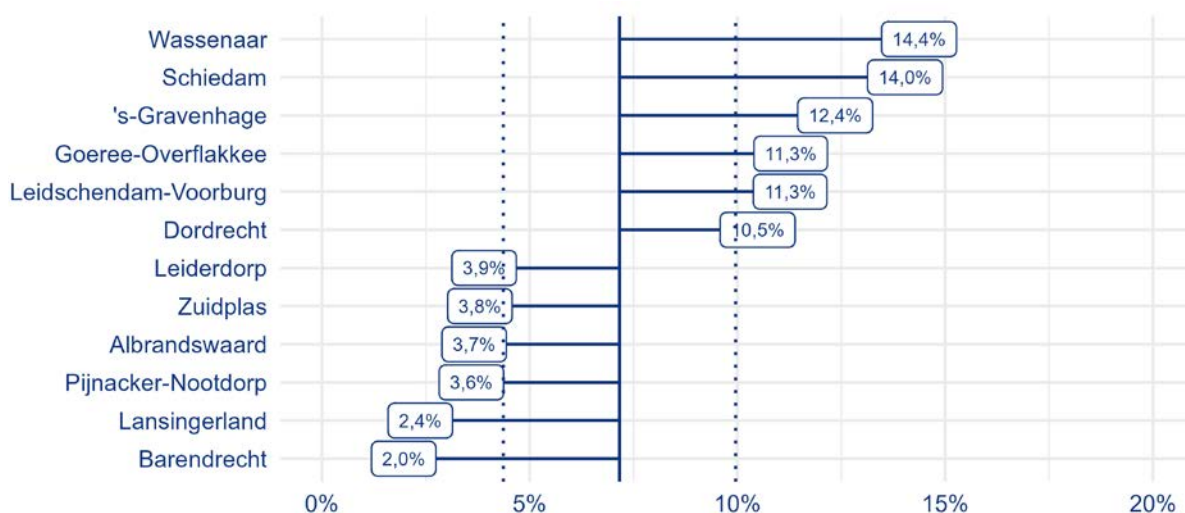
Figuur 31: Mediane maandelijkse woonquote voor huurders (huurquote), 2022, Bron: CBS, bewerking RIGO, gemeentelijke indeling 2022

4.3 Kwaliteit

De kwaliteit van een woning omvat meerdere aspecten, die niet voor iedereen even zwaar wegen. We zoomen in op een kwaliteitskenmerk dat, gezien de noodzaak tot verduurzaming, steeds relevanter wordt, te weten de energetische kwaliteit van de woning. Indicatief hiervoor zijn de energielabels. Deze energielabels hebben in combinatie met de energieprijzen ook effect op de betaalbaarheid en bestaanszekerheid van bewoners.

Figuur 32: Aandeel woningen met een geregistreerd energielabel A of B, 2021, Bron: RVO, bewerking RIGO

Figuur 33: Aandeel woningen met een geregistreerd energielabel F of G, 2021, Bron: RVO, bewerking RIGO

De betere energielabels (A en B) treffen we vooral aan in gemeenten met een relatief jonge woningvoorraad (figuur 32), zoals Lansingerland. De mindere labels (F of G) vinden we in gemeenten met veel oude woningen, zoals Schiedam en Den Haag. In Wassenaar staan nogal wat vooroorlogse grote villa's, die moeilijk warm te stoken zijn. Dit staat een hoge verkoopwaarde duidelijk niet in de weg.

Investeringsmogelijkheden

De verschillen in energetische kwaliteit krijgen een extra dimensie in combinatie met de investeringscapaciteit van de bewoners. In figuur 34 is deze combinatie te zien.¹⁰ Het gaat dan om het aandeel huishoudens in woningen met lage energetische kwaliteit en tevens met weinig (financiële) middelen

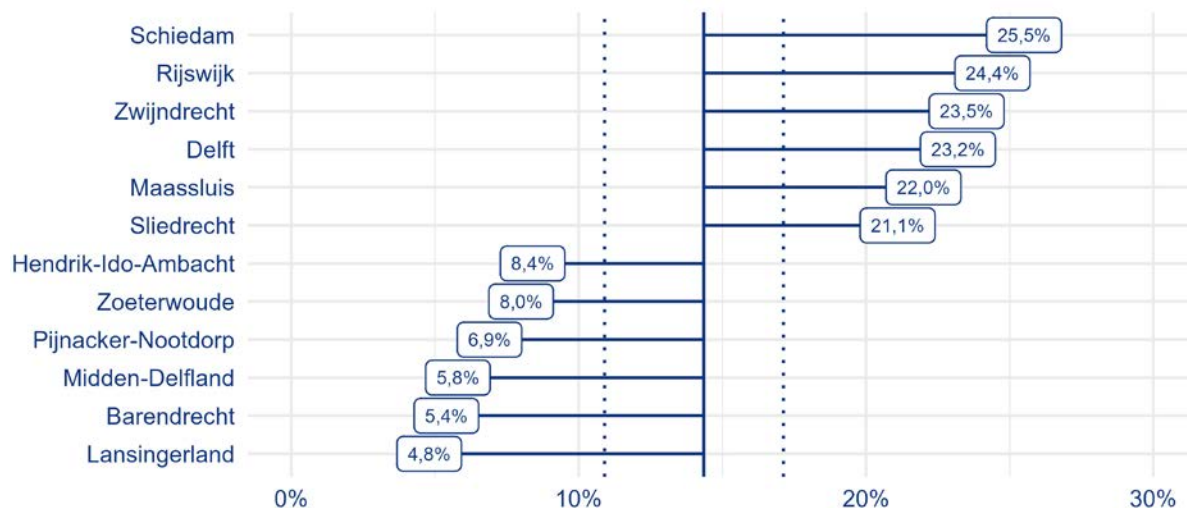
om daar iets aan te doen. Zowel huurders als eigenaar-bewoners zijn hierin meegenomen (zie de begrippenlijst in de bijlage onder "LEKWI"). Wassenaar komen we dan bovenin de lijst niet meer tegen. Bewoners van energetisch slechte woningen in Wassenaar beschikken kennelijk in veel gevallen wel over de middelen om hun woning te verduurzamen. In Schiedam, waar ook veel woningen staan met een laag energielabel, is dat veel minder het geval.

Uit de beschikbare gegevens kan niet worden opgemaakt of het gaat om huurders dan wel eigenaar-bewoners. In geval van corporatie-huurwoningen mag worden verwacht dat de verhuurders hun verantwoordelijkheid nemen als het gaat om

¹⁰ Voor de Monitor Energiearmoede is de energetische kwaliteit van de woning op een andere manier bepaald dan via de energielabels.

verduurzaming. Van eigenaar-bewoners die niet over voldoende financiële middelen beschikken kan dat niet worden verwacht. Van Schiedam en Rijswijk weten we dat doorsnee eigenaar-bewoners een relatief hoge woonquote hebben (zie figuur 30).

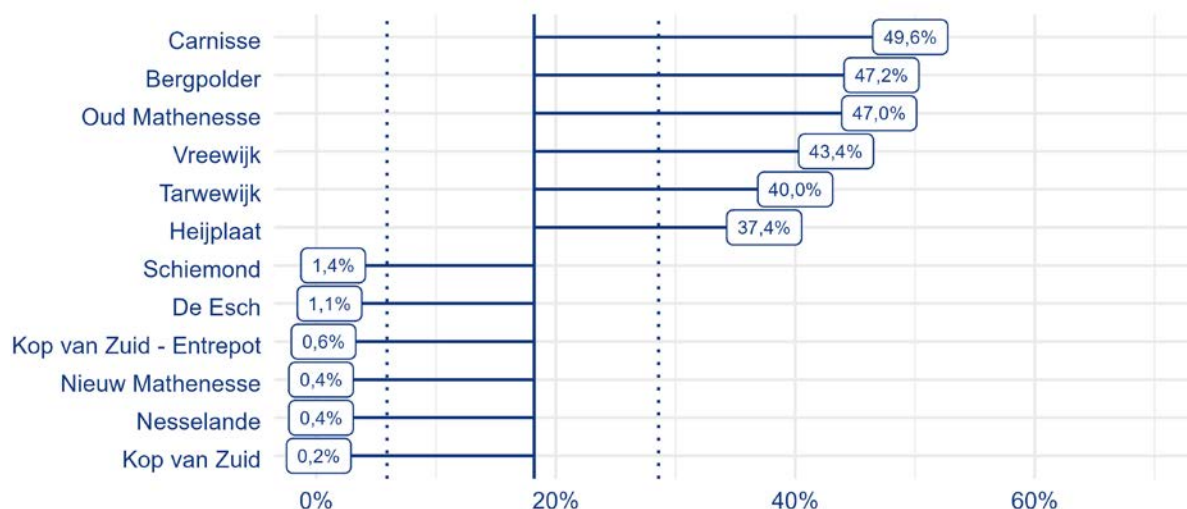
In combinatie met een lage energetische kwaliteit is dit een zorgwekkend signaal. Het vereist nader onderzoek om dit nader in beeld te brengen.

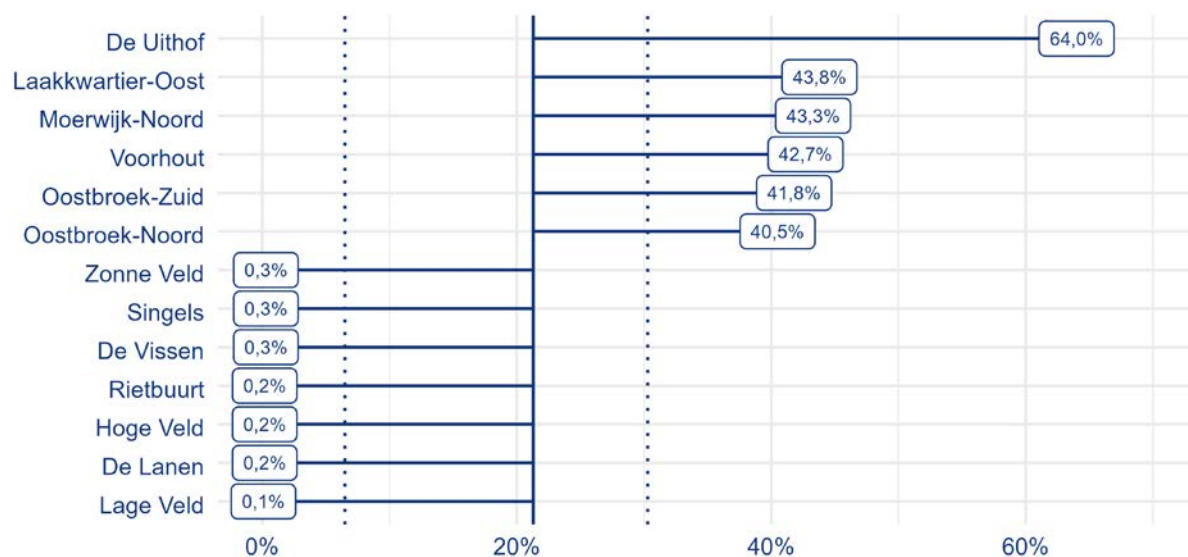
Figuur 34: Aandeel huishoudens met een woning van lage energetische kwaliteit en met weinig investeringsmogelijkheden om te kunnen verduurzamen, 2021, Bron: Monitor Energiearmoede, bewerking RIGO

Binnen gemeenten zijn de verschillen in 'energiearmoede' groter dan tussen gemeenten. In Rotterdam en Den Haag zijn er buurten waar nauwelijks iemand woont in een woning met een lage energetische kwaliteit en/of met weinig middelen om te verduur-

zamen. Daar staan dan buurten tegenover waar meer dan één op de drie van alle huishoudens in een dergelijke combinatie verkeert (figuur 35 en figuur 36).

Figuur 35: Aandeel huishoudens met een woning van lage energetische kwaliteit en met weinig investeringsmogelijkheden om te kunnen verduurzamen, buurten in Rotterdam, 2021, Bron: Monitor Energiearmoede, bewerking RIGO, buurten met minimaal 300 inwoners

Figuur 36: Aandeel huishoudens met een woning van lage energetische kwaliteit en met weinig investeringsmogelijkheden om te kunnen verduurzamen, buurten in 's-Gravenhage, 2021, Bron: Monitor Energiearmoede, bewerking RIGO, buurten met minimaal 300 inwoners

5. Participatie en betrokkenheid

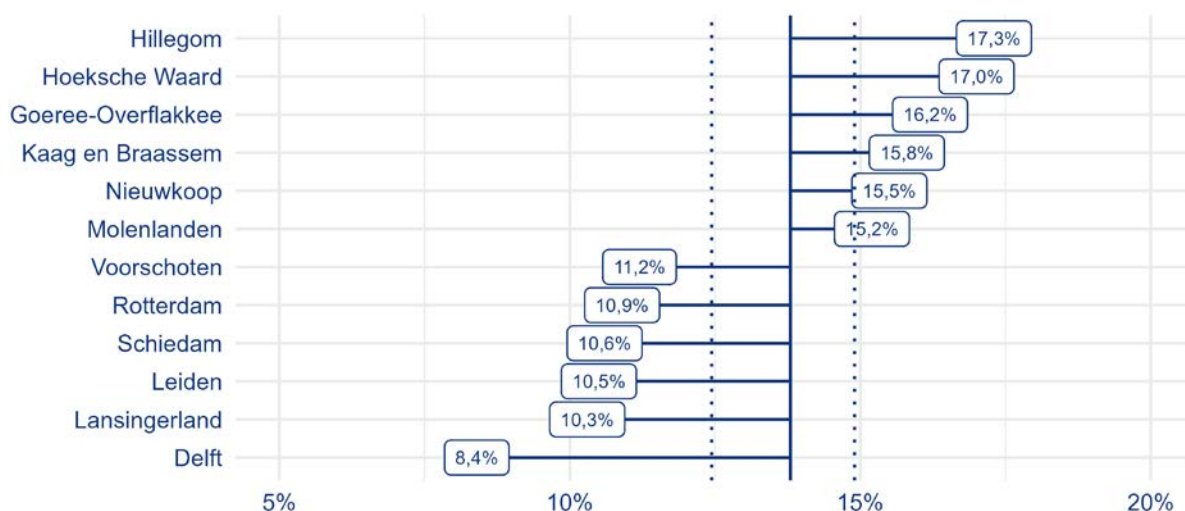
Maatschappelijke betrokkenheid, deelnemen aan de samenleving, is ook een aspect van welvaart en kan ook sociaal kapitaal opleveren voor mensen. Het omgekeerde, niet (meer) deelnemen of afhaken, komt ook voor.

Hoewel er in beleid wordt ingezet op meer sociale cohesie en minder verschillen, zien we dat verschillen door de jaren heen toch toenemen. Dit leidt overigens volgens onderzoek niet tot een vergroting van polarisatie, al ervaren veel mensen dat wel zo (Miltenburg et al., 2022). Ook in Zuid-Holland is het ervaren verschil groter dan de daadwerkelijke polarisatie, al zijn er verschillen tussen verschillende onderwerpen te zien (Brummel, L., Toshkov, D., Carroll, B. & Yesilkagit, K., 2023). De perceptie van verschil is groter dan het daadwerkelijke verschil.

Een mogelijke verklaring hiervoor is de steeds meer gescheiden leefwerelden waarin mensen zich verkeren. In dit hoofdstuk staan we stil bij het thema samenleving.

5.1 Deelname aan maatschappelijke activiteiten

Maatschappelijke participatie in de vorm van betaald werk en vrijwilligerswerk is al ter sprake gekomen in paragraaf 2.1. Een andere vorm van maatschappelijke betrokkenheid is het verlenen van mantelzorg (al dan niet binnen de gemeente). Op dit punt ontlopen de gemeenten elkaar niet veel, met uitzondering van de studentensteden Delft en Leiden.

Figuur 37: Aandeel personen (18 jaar en ouder) dat mantelzorg verleent, 2022, Bron: Gezondheidsmonitor, bewerking RIGO, gemeentelijke indeling 2022

5.2 Betrokkenheid en vertrouwen

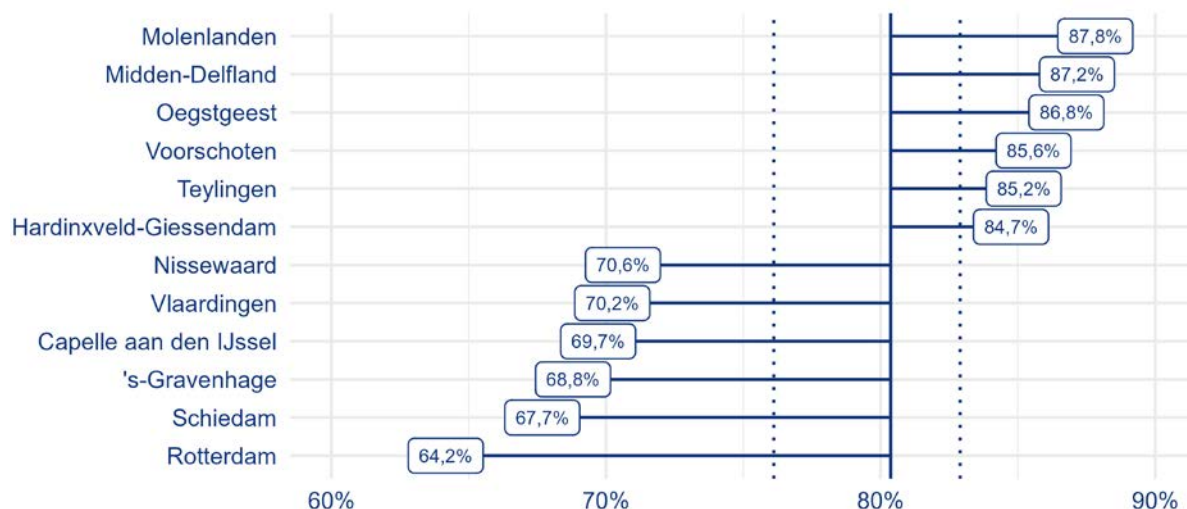
Wat is het tegenovergestelde van betrokkenheid? Onverschilligheid? In de literatuur wordt wel gesproken over 'afgehaakt Nederland' (de Voogd & Cuperus, 2021). Het gaat dan om mensen die 'niet (meer) meedoen' of minder meedoen, hetgeen zich bijvoorbeeld uit in het niet gebruikmaken van stemrecht. Ook kan het zich uiten in wantrouwen jegens de overheid. Mensen die zijn afgehaakt, zijn

niet bereikbaar of niet ontvankelijk voor overheidsmaatregelen en -voorlichting.

Niet alle vormen van sociale ongelijkheid zijn per se zorgwekkend of problematisch. Het 'niet meer meedoen' is dit wel, omdat het schadelijke gevolgen kan hebben voor de betrokkenen zelf en hun omgeving. Denk aan mensen die niet bereikt

worden door voorlichting over een gezonde leefstijl. Of denk aan verduurzamingsambities van gemeenten en woningcorporaties die op weerstand stuiten bij wantrouwende bewoners. Ook een onderzoek naar de circulaire samenleving vond dit: “Het gevoel niet mee te kunnen of mogen doen is voor de betrokkenen in dit onderzoek van veel groter belang dan de distributieve rechtvaardigheid: een eerlijke verdeling van de middelen.”¹¹ Mensen willen gehoord worden en niet het gevoel hebben dat er over ze besloten is.

Indicatief voor afhaken is het niet gebruikmaken van het kiesrecht. De opkomst bij de laatste parlementsverkiezingen per gemeente is weergegeven in figuur 38. De meeste ‘afhakers’ zijn te vinden in de grote steden en een select aantal naburige gemeenten. Een grote opkomst zien we in een aantal landelijke gemeenten en welvarende suburbane gemeenten. Ter vergelijking: in Nederland als geheel was de opkomst 77,7%, in Zuid-Holland als geheel 74,6%. De grote gemeenten trekken deze gemiddelden omlaag.

Figuur 38: Opkomstpercentage bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer, 2023, Bron: Kiesraad, bewerking RIGO

Op het gebied van vertrouwen in instituties vinden we regionaal gekleurde clusters aan beide zijden van het spectrum. Het gaat hier om het percentage mensen van 15 jaar en ouder dat vertrouwen heeft in drie instituties (Tweede Kamer, politie, en rechters). Deze indicator uit de monitor brede welvaart betreft het gemiddelde van de drie scores. Relatief veel vertrouwen hebben inwoners van Leiden en omliggende gemeenten. Inwoners met het minste vertrouwen zijn geclusterd in het zuiden van de provincie.

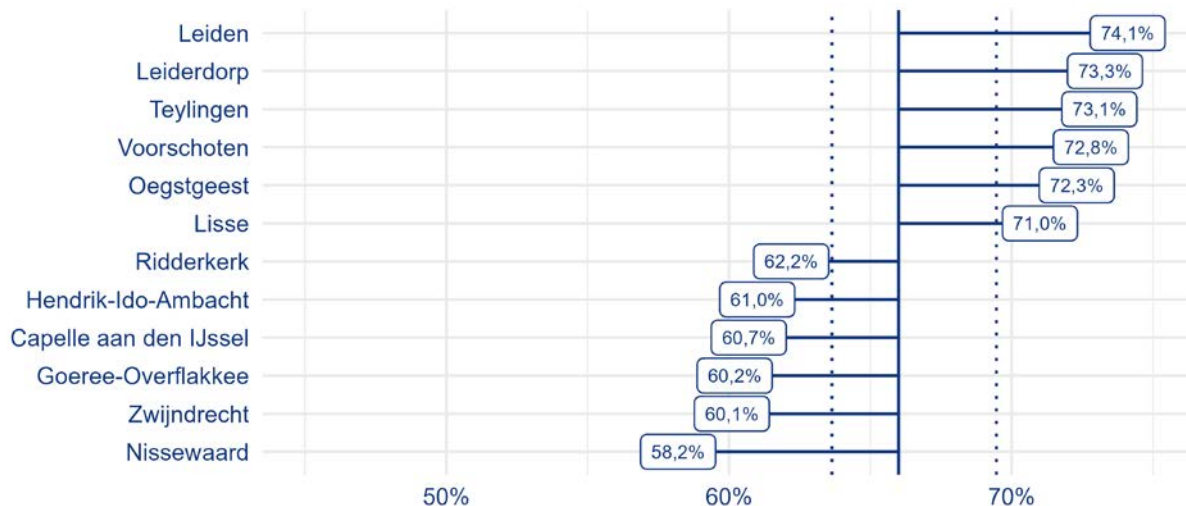
dan in de meer recent jaren (2020-2022). De uitschieters aan beide zijde van het spectrum zijn echter nagenoeg dezelfde gemeenten.

Uit publicatie over het onderzoek sociale samenhang¹² weten we dat er nog wel verschil is tussen de instituties. Zo is het vertrouwen in de Tweede Kamer in 2022 historisch laag. Dit gegeven is echter niet beschikbaar op het niveau van gemeenten.

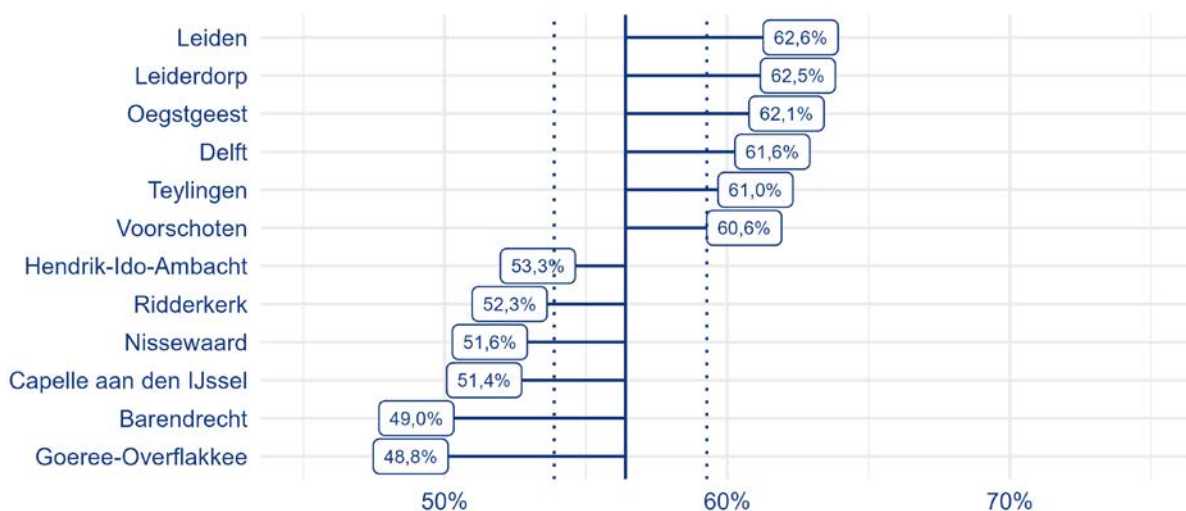
Het vertrouwen in instituties wordt gemeten sinds 2012 (onderzoek Sociale samenhang en welzijn van het CBS) en schommelt van jaar tot jaar. In Zuid-Holland als geheel was het vertrouwen het laagst in 2013 (55,2%) en het hoogst in (coronajaar) 2020 (69,9%). Dit is nagenoeg gelijk aan de landelijke cijfers (55,6% en 68,5%). Ter vergelijking is in figuur 40 het vertrouwen in de jaren 2013-2015 (gemiddeld) weergegeven. Het niveau ligt over de hele linie lager

11 Provincie Zuid-Holland (maart 2023). Naar een rechtvaardige transitie: toekomstonderzoek circulaire samenleving.

12 [Minste vertrouwen in Tweede Kamer in 10 jaar tijd | CBS](#)

Figuur 39: Aandeel inwoners (van 15 jaar en ouder) met vertrouwen in instituties, 2020-2022 (gemiddeld)¹³, Bron: CBS, Monitor Brede Welvaart, bewerking RIGO

Figuur 40: Aandeel inwoners (van 15 jaar en ouder) met vertrouwen in instituties, 2013-2015 (gemiddeld), Bron: CBS, Monitor Brede Welvaart, bewerking RIGO

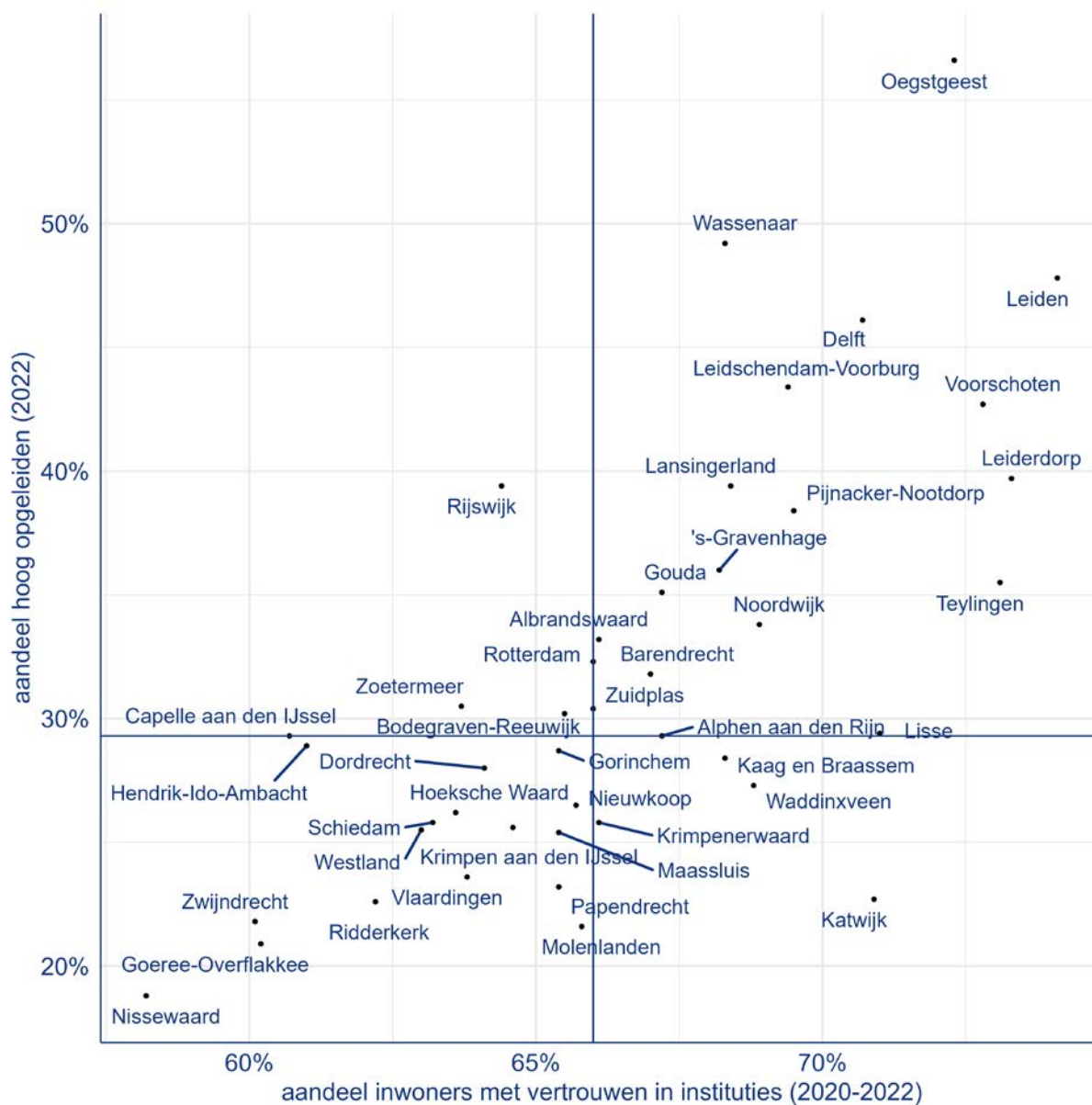
Opleiding in relatie tot vertrouwen

Vertrouwen in instituties vertoont duidelijk een samenhang met het aandeel hoger (theoretisch) opgeleiden in een gemeente (figuur 41). Om precies te zijn: een correlatiecoëfficiënt van $r=0,69^{14}$. Uit de CBS-cijfers weten we dat dit verband tussen opleiding en vertrouwen ook geldt op individueel niveau. Het ligt voor de hand om hierin een wederkerig zelfversterkend effect in te zien. Mensen met een hogere opleiding weten beter de weg binnen de instituties, krijgen meer voor elkaar en dat schept vertrouwen.

Aan de andere kant werken de instituties kennelijk zodanig dat een hoge opleiding nodig is om te begrijpen hoe ze werken en om er mee om te kunnen gaan.

¹³ Deze indicator is slechts voor 43 van de 50 gemeenten in Zuid-Holland gevuld.

¹⁴ Dit geeft aan dat de samenhang tussen de twee indicatoren hoog is: 69% van het resultaat kan verklaard worden door de andere indicator.

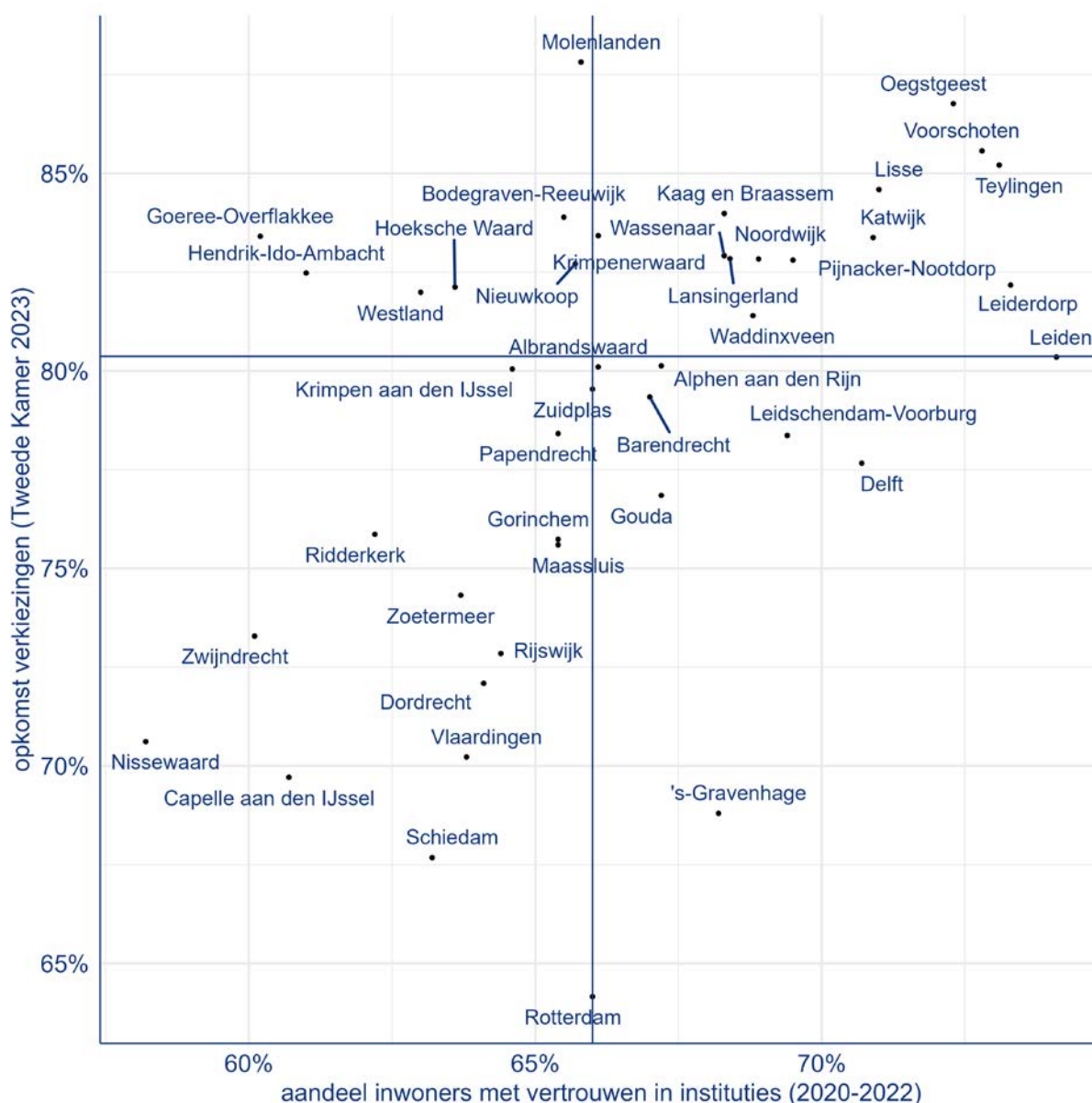

Figuur 41: Aandeel hoog opgeleiden en aandeel inwoners met veel vertrouwen in instituties, Bron: CBS, Monitor Brede Welvaart, bewerking RIGO

In gemeenten met weinig hoger opgeleiden zijn er minder bewoners met vertrouwen in instituties. Uitzonderingen zijn Katwijk (weinig hoog opgeleiden, hoog vertrouwen) en Rijswijk (veel hoog opgeleiden, maar slecht een matig vertrouwen in instituties).

Afhakers op twee terreinen

Er is ook enige samenhang tussen vertrouwen en opkomst bij verkiezingen ($r=0,48$), zie figuur 42. In gemeenten waar veel inwoners vertrouwen hebben in instituties was de opkomst bij de laatste parlementsverkiezingen doorgaans hoger dan in gemeenten die minder hoog scoren op vertrouwen. Er zijn wel wat uitzonderingen naar beide kanten, waaronder Den Haag en Delft (veel vertrouwen, lage tot matige opkomst) en Goeree-Overflakkee (weinig vertrouwen, hoge opkomst).

Figuur 42: Aandeel inwoners met veel vertrouwen in instituties en opkomst bij de parlementsverkiezingen, Bron: CBS, Monitor Brede Welvaart, Kiesraad, bewerking RIGO

Het meest zorgwekkend zijn gemeenten die in figuur 42 vallen in het kwadrant weinig vertrouwen in combinatie met lage opkomst. Beide indicatoren wijzen op ‘afhakkers’ en kunnen elkaar versterken. Capelle aan den IJssel en Nissewaard zijn typische vertegenwoordigers in dit cluster. Aan de andere kant van het spectrum staan gemeenten als Teylingen en Voorschoten. Hier vinden we weinig tekenen van afhakers.

Naast opkomstpercentage kan ook het stemgedrag zelf (welke partijen) iets zeggen over de vraag of mensen nog wel zijn “aangehaakt”. Een verdiepende analyse van het stemgedrag is echter complex en een studie op zich en een herhaling van het onderzoek van de Voogd & Cuperus (2021). Dit voert hier te ver.

In de literatuur (de Voogd en Cuperus) wordt ook een verband geconstateerd tussen afhaken en gezondheid. De data voor Zuid-Holland sporen hiermee. Zo vinden we in een aantal gemeenten met weinig vertrouwen veel overgewicht (Nissewaard, Zwijndrecht, Vlaardingen, Maassluis) en in gemeenten met veel vertrouwen juist weinig overgewicht (Oegstgeest, Leiden, Voorschoten, zie ook figuur 17 op pagina 20).

6. Context

Zoals in de inleiding al ter sprake kwam, zijn welvaartsverschillen tussen gemeenten niet altijd alarmerend of problematisch. Het zou vreemd zijn als gemeenten in alle opzichten op elkaar zouden lijken. Sommige verschillen zijn heel verklaarbaar en logisch als we de context in beschouwing nemen. Studentensteden als Delft en Leiden hebben nu eenmaal een andere achtergrond dan een platte-landsgemeente als Molenwaard.

Om verschillen tussen gemeenten in bijvoorbeeld gezondheid, opleidingsniveau of arbeidsparticipatie te kunnen verklaren zou je eigenlijk een analyse moeten maken waarin wordt gecontroleerd voor tal van contextvariabelen, zoals leeftijdsopbouw, aantal inwoners, bebouwingsdichtheid en de aanwezigheid van voorzieningen. Dit zou voor deze beschrijvende studie veel te ver voeren. Het zou een leger promovendi en/of planbureaus jaren bezig kunnen houden. Niettemin is het zinvol om iets van de context weer te geven. Dit helpt om de uitkomsten te kunnen duiden. In de literatuur zijn trouwens al wel verdiepende analyses te vinden, hoewel meestal niet met een ruimtelijke invalshoek maar over (groepen) individuen.

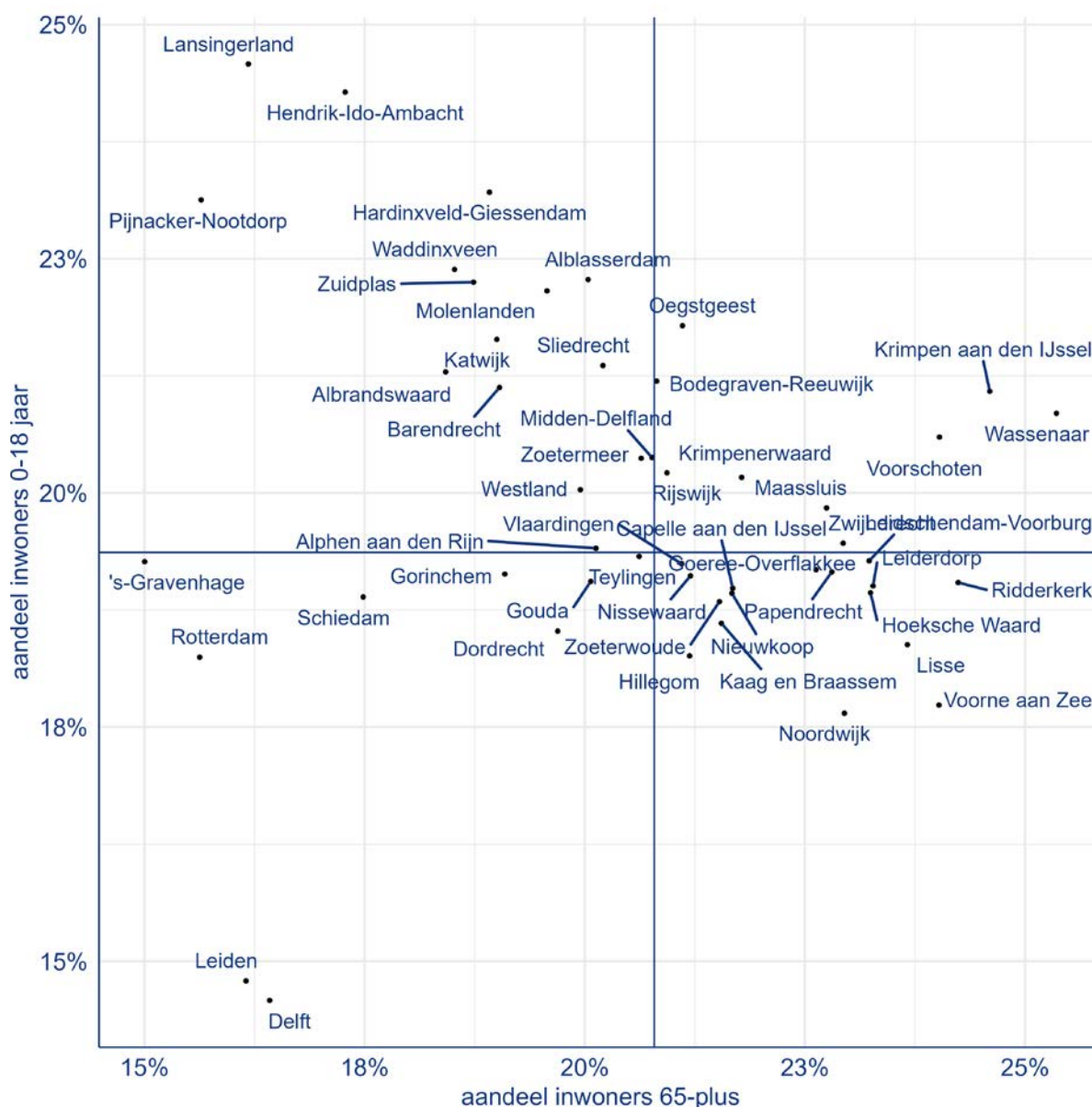
In dit hoofdstuk gaan we in op de verschillen en overeenkomsten tussen gemeenten op het gebied van demografie en werkgelegenheid. Dit zijn geen welvaartsaspecten op zich, maar hangen daar wel mee samen en kunnen gevonden welvaartsverschillen in een context plaatsen.

6.1 Demografie

In de studie naar sociale verschillen uit 2018 is uitgebreid ingegaan op de demografische context als achtergrond bij welvaartsverschillen. Veel verschillen tussen stad en ommeland worden in stand gehouden door selectieve migratie. Vooral universiteitssteden zijn magneten voor jong talent en kennen een gestage instroom van jongeren. Dit houdt de steden jong. Veel “oudere jongeren” verlaten de steden weer en settelen in omliggende gemeenten. Opgegroeide kinderen vertrekken dan weer uit suburbs en platteland om in de stad te gaan studeren. En zo vormen steden en ommeland een symbiotisch geheel, althans in grote lijnen.

Daarbij is geconstateerd dat het bouwbeleid uit het verleden doorwerkt in de huidige situatie. Voormalige groeikernen als Zoetermeer en Spijkenisse (onderdeel van het huidige Nissewaard) beginnen langzaam te vergrijzen. Nieuwe bouwgemeenten als Pijnacker-Nootdorp en Lansingerland hebben hun plek ingenomen als bestemming voor jonge (aanstaande) gezinnen. Ook oudere suburbane gemeenten als Oegstgeest en Voorschoten blijven aantrekkelijk voor jonge gezinnen, voor zover die het zich kunnen veroorloven. En dan zijn er nog de relatief besloten gemeenten als Katwijk met een traditioneel grote gezinnen, die zelf zorgen voor aanwas van kinderen.

In figuur 43 is de actuele situatie (2024) weergegeven in de vorm van aandelen jongere (0-18 jaar) en oudere (65-plus) inwoners. Het is de neerslag van bovengenoemde mechanismen en is deels bepalend voor de toekomst. In het kwadrant linksboven vinden we gemeenten die recent veel jonge gezinnen hebben aangetrokken. Niet toevallig vinden we hier ook gemeenten waar veel woningen zijn gebouwd. Dit zijn de nieuwe groeigemeenten. De oudere groeikernen Zoetermeer, Capelle aan den IJssel en Nissewaard vinden we ergens in het midden van de figuur. Zij beginnen te vergrijzen, maar zijn (nog) niet zo vergrijsd als oudere suburbane plaatsen als Wassenaar, Voorschoten en Leiderdorp. In het kwadrant linksonder vinden we de (grote) steden. Deze gemeenten zijn niet sterk vergrijsd en hebben evenmin veel jonge kinderen. Hier vinden we veel inwoners in de tussenliggende leeftijden. Bij nadere beschouwing (niet in de figuur weergegeven) zijn dit vooral veel twintigers en dertigers zonder kinderen.

Figuur 43: Aandeel 0-18 jarigen en aandeel 65-plussers op alle inwoners per gemeente (2024), Bron: CBS, bewerking RIGO

6.2 Werkgelegenheid

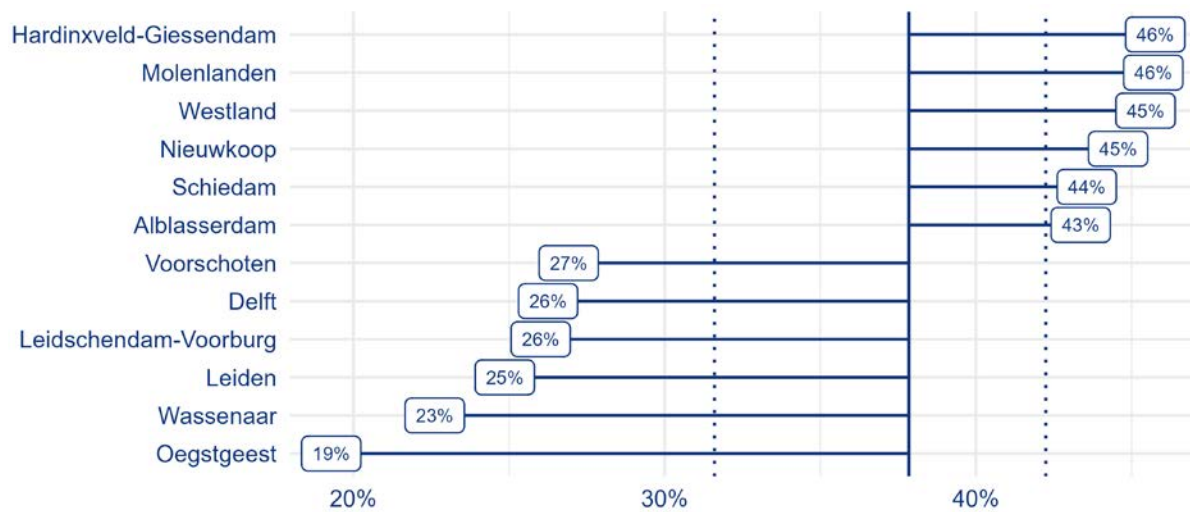
Ook nuttige context bij het duiden van welvaarts-indicatoren is de aard van de werkgelegenheid. We beperken ons hier tot een grove tweedeling, afgeleid uit de SBI-classificatie. In figuur 44 is weergegeven het aandeel banen in een gemeente in de branches landbouw, bosbouw en visserij, delfstoffenwinning, industrie, energievoorziening, waterbedrijven en afvalbeheer, bouwnijverheid, handel, vervoer en opslag en horeca, ofwel de codes A tot en met H.

De overige werkgelegenheid, waarmee het totaal op 100% komt, betreft onder meer informatie en communicatie, dienstverlening, overheid, zorg en cultuur. Grof geredeneerd bieden de eerstgenoemde

branches relatief veel werk aan praktisch geschoolden, terwijl de overige vormen van werkgelegenheid naar verhouding meer theoretisch geschoolden aan het werk houden. Uiteraard is de werkelijkheid genuanceerder, maar je kunt hier in grote lijnen het onderscheid tussen “blue collar” en “white collar” banen in zien doorschemeren.

Bovenaan de lijst vinden we gemeenten met traditioneel vooral werk in de industrie en/of landbouw. Hoewel we geen gegevens hebben over (laag-geschoolde) arbeidsmigranten per gemeente, zijn dit wel de plaatsen waar zij werk mogen verwachten. De banen in de gemeenten onder aan de lijst zijn

meer voor theoretisch geschoolden. Dat kunnen ook arbeidsmigranten zijn (denk aan diplomaten in Den Haag of professoren in Delft), maar dan worden ze doorgaans expats of internationals genoemd.

Figuur 44: Aandeel banen in bedrijfstak A-H (SBI) per gemeente (2024), Bron: CBS, bewerking RIGO. Dit betreft banen in de branches: Landbouw, bosbouw en visserij, Delfstoffenwinning, Industrie, Energievoorziening, Waterbedrijven en afvalbeheer, Bouwnijverheid, Handel, Vervoer en opslag en Horeca.

7. Integraal beeld

Wat is nu het overkoepelend beeld dat oprijst uit de voorgaande analyses? We vatten hieronder eerst de meest opvallende bevindingen samen. Vervolgens doen we een poging om overeenkomsten en verschillen te clusteren.

7.1 Bevindingen samengevat

We zien op materieel vlak dat de **inkomensverschillen** tussen gemeenten al minstens tien jaar even groot (of zo men wil even klein) zijn. De welvaart in termen van (gestandaardiseerd) inkomen neemt over de hele linie toe, maar de verschillen tussen gemeenten op dit gebied worden niet groter. Dat was ook de bevinding van de studie uit 2018. Kennelijk is Nederland heel stabiel als het gaat om inkomensverschillen, in ieder geval op dit schaalniveau. Uitschieters zijn er wel en vinden we zowel aan de onderkant (grote steden) als aan de bovenkant (welvarende randgemeenten). Maar ook die uitschieters zijn nagenoeg dezelfde als tien jaar geleden.

Wat betreft de materiële welvaart zijn de verschillen in **vermogen** veel groter dan die in inkomen. Dit geldt op individueel niveau, maar uit zich ook op ruimtelijke schaal. Voor de meeste vermogenden bestaat dat vermogen grotendeels uit de (over) waarde van hun koopwoning. We zien dan ook dat prijsontwikkeling op de koopwoningmarkt van invloed is (geweest) op de vermogensverschillen. Toen in de nasleep van de kredietcrisis de kooprijzen daalden, en sommige eigenaren “onder water” kwamen te staan, had dit een nivellerend effect op de vermogensverschillen. Inmiddels stijgen de huizenprijzen weer en nemen de vermogensverschillen ook tussen gemeenten weer snel toe. Dit gaat sneller dan we in 2018 hadden kunnen vermoeden. Gemeenten met veel koopwoningen, vooral de wat oudere, breiden hun voorsprong uit. Huurders zijn trouwens ongeveer overal even weinig vermogend, ook als ze in een welvarende (vermogende) gemeente wonen.

Naast vermogen is ook de **schuldenproblematiek** heel ongelijk verdeeld. Dan hebben we het over problematische betalingsachterstanden bij bijvoorbeeld zorgverzekeraars of de belastingdienst. Dit is en blijft een grootstedelijk fenomeen. Daar treft het substantiële delen van de bevolking, terwijl het in de

grote groep kleinere gemeenten nauwelijks speelt. Binnen de grote gemeenten zijn er wijken waar tot een kwart van de huishoudens kampt met problematische schulden. Op het gebied van opleidingsniveau zijn ruimtelijke verschillen aanzienlijk. Het opleidingsniveau als geheel stijgt, maar de verschillen worden niet kleiner. Naast Delft en Leiden zijn het luxe suburbane gemeenten rondom deze twee steden waar bijna de helft van de (volwassen) bevolking een hogere opleiding heeft afgerond. Dit zijn ook gemeenten waar veel werk voor theoretisch opgeleiden te vinden is. Een hoge opleiding is bevorderlijk voor het inkomen (hoewel geen garantie), maar belangrijker nog is dat we op het schaalniveau van gemeenten een sterke samenhang constateren tussen aandeel hoog opgeleiden en aandeel inwoners met **vertrouwen in instituties**. Andersom: een minder hoog aandeel opgeleiden gaat gepaard met minder vertrouwen dan wel meer wantrouwen.

Op immaterieel vlak springen de verschillen in gezondheid in het oog. In stedelijke gemeenten is de **levensverwachting** lager dan in minder stedelijke dan wel landelijke gemeenten. Over de hele linie (alle gemeenten) zijn er in vergelijking met tien jaar geleden meer volwassenen met **overgewicht** en de verschillen tussen gemeenten op dit gebied zijn toegenomen.

De **eenzaamheid** neemt toe, niet alleen in de grote steden, maar ook in (overwegend kleine) gemeenten waar dat ruim tien jaar geleden nog maar weinig voorkwam. En dat komt niet alleen door de vergrijzing. Juist onder de volwassen bevolking onder de 65 jaar constateren we een toename van de eenzaamheid. In de grote steden is deze groep zelfs vaker eenzaam dan de 65- plussers.

Op de **woningmarkt** is de afgelopen jaren een grote kloof ontstaan tussen insiders en outsiders. In vergelijking met de studie uit 2018 is deze ongelijkheid snel pregnanter geworden. Op de achtergrond speelt het opgelopen woningtekort, dat vooral starters en spoedzoekers raakt. In sommige gemeenten is het voor mensen met lage inkomens vrijwel onmogelijk om nog toe te treden, vanwege hoge prijzen en/of een geringe voorraad corporatiewoningen. De kloof treft ook eigen inwoners in de betreffende gemeenten,

hetgeen zich onder meer vertaalt in thuiswonende kinderen van achter in de twintig. Vermogende ouders kunnen hun kinderen nog ondersteunen. Kinderen van huurders hebben het moeilijker.

De uitschieters van meerdere indicatoren laten een **geografische spreiding** zien. Zo zijn er rond de zuidvleugel van de provincie, met name de (voormalige) havengemeenten rondom Rotterdam veel uitschieters te vinden. Gemeenten als Dordrecht, Schiedam, Vlaardingen en Nissewaard zijn gemeenten die opvallen door de samenhang van bijvoorbeeld relatief veel schulden, lage politieke betrokkenheid en veel overgewicht.

7.2 Typering van gemeenten

In het voorgaande zijn meerdere aspecten van sociale ongelijkheid afzonderlijk ter sprake gekomen en is per aspect gekeken naar spreiding, rangorden en uitschieters. De vraag dringt zich op wat nu het overkoepelende beeld is. Iedere gemeente is uniek, maar sommigen zijn ook wel weer vergelijkbaar op meerdere aspecten tegelijk.

De soms extreme scores van studentensteden Leiden (14,6% van de inwoners is student) en Delft (17,7% van de inwoners is student) hangt logischerwijze samen met de invloed van al deze studenten. Hoewel er ook studenten zijn in Rotterdam en Den Haag, is hun aandeel hier een stuk lager (respectievelijk 5,6% en 4,8%). Deze grote steden laten soms een ogenschijnlijk tegenstrijdig patroon zien, zoals bijvoorbeeld een hoog opleidingsniveau maar laag gemiddeld inkomen en vermogen.

Bij wijze van overkoepelende blik zijn de vijftig Zuid-Hollandse gemeenten getypeerd in de vorm van vijf clusters. Dit is gedaan met behulp van clusteranalyse. Hieronder volgt eerst een korte toelichting op deze methode. De snelle lezer kan dit overslaan en meteen doorgaan met de uitkomsten.

Clusteranalyse

Met een clusteranalyse is het mogelijk om onderzoekseenheden (in dit geval gemeenten) te clusteren op meerdere kenmerken tegelijk. Resultaat zijn clusters waarvan de leden intern sterk op elkaar lijken, terwijl de clusters als geheel extern verschillen van de andere clusters. De input kan bestaan uit heel ongelijksoortige gegevens (appels en peren, zoals euro's, percentages, leeftijden). Deze worden

gestandaardiseerd en daarmee vergelijkbaar gemaakt. De gestandaardiseerde scores hebben een gemiddelde van nul en een standaardafwijking van 1.

Niet alle kenmerken lenen zich voor een clusteranalyse. Om te beginnen moeten data waarop wordt geclusterd voor alle onderzoekseenheden (in dit geval gemeenten) bekend zijn. Voorts mogen de kenmerken liefst geen extremen hebben, omdat anders deze uitschieters gaan domineren en clusters op zichzelf gaan vormen. Dat voegt niets toe, want dat ze uitschieters zijn op dat kenmerk wisten we al. Om die reden zijn onder meer het aandeel hoog opgeleiden, het aandeel thuiswonenden, de mate van overgewicht, problematische schulden en de gemiddelde huizenprijs minder geschikt. Ook gegevens die tussen metingen (bijvoorbeeld van jaar tot jaar) sterk fluctueren zijn minder geschikt, omdat dan het toeval een te grote rol gaat spelen. In de studie uit 2018 was vermogen een van de kenmerken. Dit kenmerk is bij nadere beschouwing minder geschikt, want te scheef verdeeld.

Verder moeten de te clusteren kenmerken elkaar inhoudelijk aanvullen. Het heeft weinig zin om twee kenmerken die zeer sterk correleren allebei in de analyse op te nemen. En tot slot moeten de clusters logisch te duiden zijn. Dit vraagt om een hanteerbaar aantal clusters op een hanteerbaar aantal kenmerken. Het vereist ook een creatief proces. Er zijn meerdere uitkomsten mogelijk en pas na clustering blijkt of een resultaat enige zeggingskracht heeft. Wat we hier presenteren is een zinvolle uitkomst, maar zeker niet de enig mogelijke uitkomst.

De volgende set indicatoren blijken goed interpreteerbare clusters op te leveren: Aandeel 65-plussers, mediaan besteedbaar inkomen, arbeidsparticipatie en levensverwachting. Deze kenmerken vullen elkaar inhoudelijk goed aan. Het aandeel 65-plussers is een goed te duiden contextvariabele. Het besteedbare inkomen zegt iets over materiële welvaart, levensverwachting over immateriële welvaart en gezondheid. Arbeidsparticipatie zegt dan weer iets over de betrokkenheid bij de samenleving. De vier inputvariabelen zijn niet geheel onafhankelijk van elkaar, maar overlappen ook niet te veel. Ze vullen elkaar goed aan tot een herkenbaar beeld.

In figuur 45 is weergegeven hoe de vijf clusters van elkaar verschillen op de vier kenmerken. Weergegeven zijn de standaardscores, met een gemiddelde van nul. Hierdoor zijn de afzonderlijke kenmerken goed vergelijkbaar.

besteedbaar inkomen	0.03	-0.21	-0.90	-1.64	1.10
arbeids participatie	-0.24	0.49	-1.08	-1.40	0.99
aandeel 65-plus	1.19	-0.16	0.26	-1.72	-0.42
levens verwachting	0.41	-0.76	-0.79	-1.45	0.97
	1	2	3	4	5
	cluster				

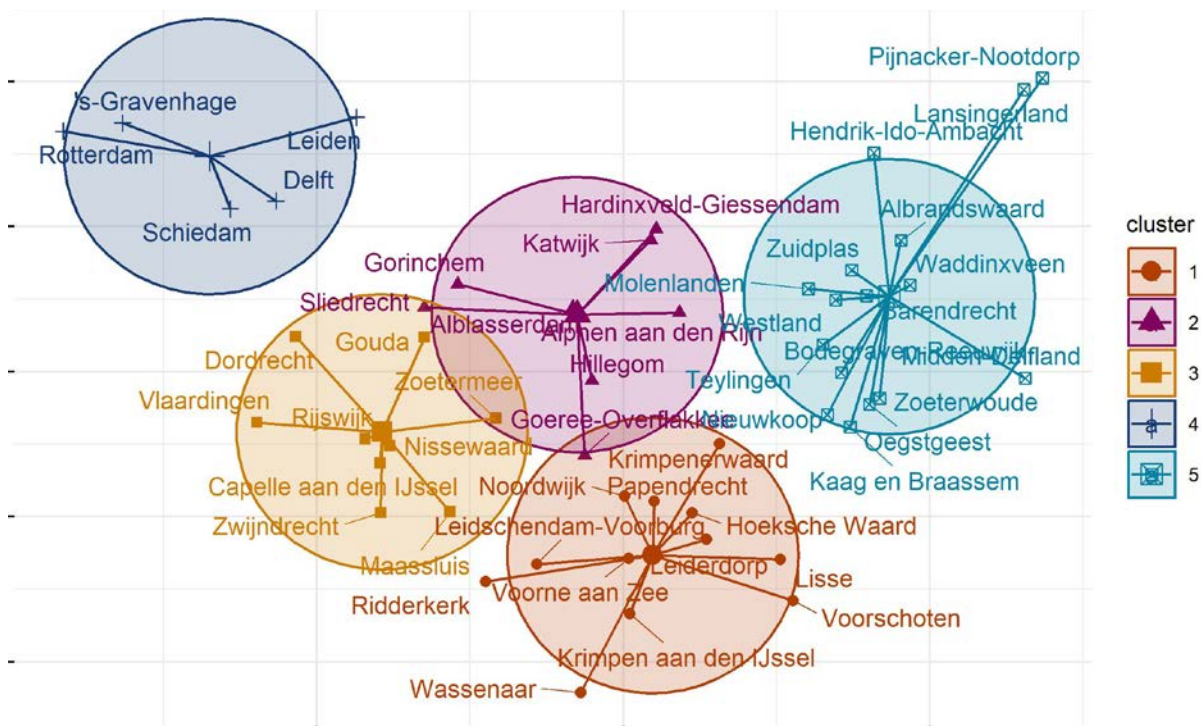
Figuur 45: Vijf clusters en hun gemiddelde gestandaardiseerde score op vier onderscheidende kenmerken¹⁵

In figuur 46 is te zien welke gemeenten tot welk cluster behoren. De verschillen tussen gemeenten binnen een cluster zijn kleiner dan de verschillen tussen de clusters. Voor de visualisatie in twee dimensies zijn de scores teruggebracht tot twee factoren. De gemeenten die zich het dichtst bij het centrum van een cluster bevinden zijn het meest representatief voor dat cluster. Te zien is dat alle gemeenten zijn ingedeeld, maar sommigen toch ver afstaan van het midden van hun cluster. Zij horen echter ook niet tot een van de andere clusters. Deze buitenbeentjes laten zich moeilijk in een hokje stoppen (althans niet in deze hokjes).

Typering van de clusters

Zoals gezegd laten de vijf clusters zich goed beschrijven aan de hand van de vier kenmerken, aangevuld met wat we uit voorgaande analyses verder nog weten over de gemeenten uit het betreffende cluster. Hieronder volgt een typering per clusters. Daarbij zijn de clusters ook voorzien van een overkoepelend label, hoewel dit label niet altijd recht doet aan alle gemeenten in een cluster.

¹⁵ Om de kenmerken (dimensies) vergelijkbaar te maken zijn ze gestandaardiseerd. Voor elke dimensie is het gemiddelde nul en de standaarddeviatie 1. Een gemeente die exact gemiddeld scoort heeft dus de waarde nul. De scores zelf zijn niet begrensd, maar een afwijking van meerdere standaarddeviaties is wel extreem.

Figuur 46: Visualisatie van de vijf clusters en de bijbehorende gemeenten

Cluster 1: Zilveren randgemeenten onderscheidt zich door een hoge mate van vergrijzing en, mede daardoor, een betrekkelijke lage arbeidsparticipatie. Qua materiële welvaart scoort dit cluster gemiddeld, qua levensverwachting beduidend bovengemiddeld. In dit cluster vinden we onder meer vergrijsde suburbs als Leidschendam-Voorburg en Leiderdorp alsook landelijke gebieden als Hoeksche Waard. Ook Wassenaar valt in dit cluster, maar is minder representatief.

Cluster 2: Werkgebieden onderscheidt zich door een hoge arbeidsparticipatie, maar, in tegenstelling tot cluster 5, waar dit ook het geval is, levert dit geen bijzonder hoog inkomen op. Ook is de levensverwachting in dit cluster niet erg hoog. Er wordt dus hard (althans door veel mensen) gewerkt in deze gemeenten, maar dit vertaalt zich niet in veel welvaart, niet materieel en ook niet immaterieel. Alblaserdam is een typische vertegenwoordiger.

Cluster 3: Verouderde groeikernen heeft een enigszins zorgwekkend profiel. Dit cluster bestaat uit vergrijsde, maar in tegenstelling tot cluster 1 niet al te welvarende gemeenten. Niet alle gemeenten in dit cluster waren ooit groeikernen, maar de voormalige groeikernen Capelle aan den IJssel en Zoetermeer zijn hier wel typische voorbeelden. Ooit waren dit jonge gemeenten, maar dat stadium is voorbij. Kinderen zijn vertrokken, woningen en hun

bewoners raken letterlijk gedateerd. Achtergebleven inwoners nemen niet (meer) deel aan het arbeidsproces en hebben het perspectief van een verminderde gezondheid en inkomen dat niet meer zal stijgen. Het risico van 'afhaken' is hier niet denkbeeldig, zoals ook tot uitdrukking komt in een lage opkomst bij verkiezingen (zie elders in deze rapportage). Veel gemeenten in dit cluster scoren ook hoog op overgewicht. Ook Dordrecht en Gouda vallen in dit cluster. Deze steden missen de (aantrekkingskracht op) de jeugd van de grote steden uit cluster 4. Deze gemeente zijn (met uitzondering van Zoetermeer en Rijswijk) in de zuidvleugel van de provincie te vinden, waar ook veel industrie is geclusterd.

Cluster 4: De steden zijn stuk voor stuk stedelijke gemeenten met een jonge bevolking al zijn er relatief weinig (jonge) gezinnen te vinden. De studenten-steden Delft en Leiden vallen ook in dit cluster. De inkomens en levensverwachting zijn laag in de steden. Die lage inkomens hangen dan weer samen met de jonge bevolking, de lage levensverwachting met de ongezonde stedelijke omgeving. Uiteraard zijn de grote steden in de cluster ook weer intern sterk gedifferentieerd.

Cluster 5: Nieuwe welvaart combineert een hoge arbeidsparticipatie met hoge welvaart, zowel materieel (inkomen) als immaterieel (hoge levensverwachting). De bevolking is relatief jong, hoewel

net iets meer vergrijst dan in de grote steden (cluster 4). Hier wordt hard gewerkt en goed verdiend in een gezonde omgeving door mensen in de bloei van hun leven. Dit cluster bevat een groot aantal gemeenten, maar het zijn wel de kleinere, minder stedelijke gemeenten. Waddinxveen is een typische vertegenwoordiger. In een volgende stap van de clusteranalyse (hier niet weergegeven) blijken dat Pijnacker-Nootdorp en Lansingerland zich afsplitsen en een eigen cluster vormen. Zij wijken af door hun extreem geringe vergrijzing, wat kan worden verklaard door veel recente woningbouw.

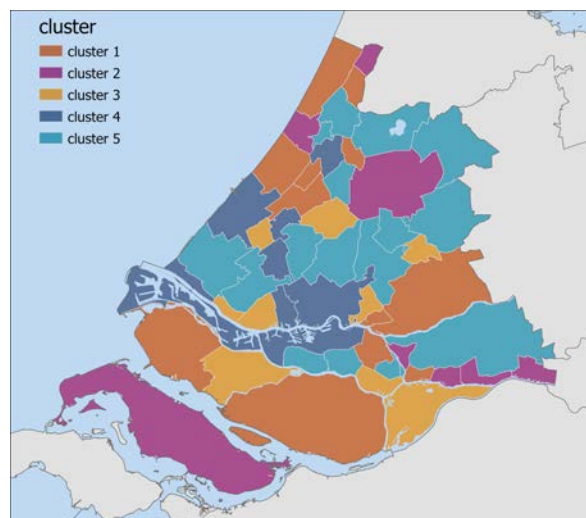
In figuur 47 is de geografische spreiding van de clusters te zien. Alle grote steden uit cluster 4 worden omringd door diverse vertegenwoordigers uit de andere clusters. In grote lijnen zijn de minder welvarende clusters (2 en 3) meer in het zuiden dan in het noorden van de provincie te vinden.

Deze clusters zijn gebaseerd op een andere analyse dan die van het rapport uit 2018. Toen waren er bijvoorbeeld 7 clusters (waarvan een slechts uit één gemeente bestond: Wassenaar). Ondanks dat de indicatoren waarop de analyse gebaseerd is ditmaal anders zijn en de clusters dus niet direct te vergelijken, zijn er wel enkele interessante observaties te doen.

Ten eerste is in zowel de analyse uit 2018 als die uit 2024 te zien dat er geen duidelijke ruimtelijke concentratie van clustertypen is. Wel is, net als in de vorige analyse, de Noordwest regio van de provincie het meest divers in verschillende clustertypen. De verschillende kleuren zijn door de hele provincie zichtbaar en zijn dus niet ruimtelijk geconcentreerd. De oorzaak in de verschillen tussen de clusters is dus niet direct geografisch van aard (bijvoorbeeld door nabijheid bij de zee). Wel is er een onderscheid te maken naar stedelijkheid.

Zowel in 2018 als in deze analyse vormen de grotere steden in de provincie hun eigen clusters. In 2018 vormden Den Haag en Rotterdam een eigen cluster en hoewel deze twee inderdaad dicht bij elkaar liggen in figuur 46, vallen er nog meer stedelijke gemeenten in cluster 4. In 2018 vielen deze gemeenten in een cluster samen met oude groeikernen en haven- en universiteitssteden, die hier in cluster 3 te vinden zijn.

Tot slot zijn er een aantal grotere clusters te vinden, waar de meeste gemeenten onder vallen, dit is in de voorliggende analyse ook het geval (in de vorm van cluster 1 en 5).

Figuur 47: Ligging van de vijf clusters

Clusterscores

Gemeente	Levens- verwachting	Aandeel 65-plussers	Arbeids- participatie	Inkomen	Cluster
Alblasserdam	81,5	20,0%	74,8%	€45.000	2
Albrandswaard	83,4	18,4%	75,6%	€55.900	5
Alphen aan den Rijn	82,1	20,1%	75,5%	€47.700	2
Barendrecht	83,7	19,0%	74,3%	€55.300	5
Bodegraven-Reeuwijk	83,4	20,8%	75,5%	€52.100	5
Capelle aan den IJssel	81,6	21,7%	70,3%	€41.000	3
Delft	81,8	16,4%	69,3%	€36.700	4
's-Gravenhage	80,5	15,0%	67,4%	€37.000	4
Dordrecht	80,6	19,7%	70,2%	€40.800	3
Goeree-Overflakkee	81,5	22,6%	74,1%	€46.600	2
Gorinchem	81,5	19,1%	73,0%	€41.500	2
Gouda	81,1	20,1%	72,3%	€42.400	3
Hardinxveld-Giessendam	81,5	18,9%	75,9%	€48.400	2
Hendrik-Ido-Ambacht	83	17,3%	76,9%	€54.000	5
Hillegom	81,7	21,2%	74,2%	€46.300	2
Hoeksche Waard	82,5	23,2%	73,6%	€49.900	1
Kaag en Braassem	83,9	21,6%	75,3%	€50.600	5
Katwijk	81,6	19,0%	75,6%	€48.200	2
Krimpen aan den IJssel	83	24,6%	72,6%	€45.300	1
Krimpenerwaard	83,2	12,8%	74,1%	€47.800	1
Lansingerland	83,6	16,2%	77,7%	€59.600	5
Leiden	80,9	16,2%	72,9%	€38.600	4
Leiderdorp	83,3	23,3%	73,1%	€48.200	1
Leidschendam-Voorburg	82,9	23,2%	70,8%	€43.800	1
Lisse	84	23,7%	74,3%	€47.200	1
Maassluis	81,8	22,7%	71,1%	€42.700	3
Midden-Delfland	84,7	20,8%	76,6%	€55.800	5
Molenlanden	82,9	19,6%	76,0%	€51.500	5
Nieuwkoop	83,2	21,7%	75,5%	€51.900	5
Nissewaard	81,6	21,2%	69,5%	€43.400	3
Noordwijk	82,3	22,9%	73,6%	€46.500	1
Oegstgeest	83,5	21,1%	74,2%	€56.100	5
Papendrecht	82,9	22,8%	73,6%	€45.700	1
Pijnacker-Nootdorp	84,2	15,6%	77,4%	€58.800	5
Ridderkerk	81,9	24,2%	72,1%	€42.100	1
Rijswijk	81,9	20,9%	69,6%	€40.300	3
Rotterdam	79,7	15,6%	68,2%	€35.000	4
Schiedam	80,2	17,5%	70,4%	€38.500	4
Sliedrecht	80,3	20,2%	73,8%	€42.900	2
Teylingen	82,9	20,6%	76,0%	€52.200	5
Vlaardingen	80,7	21,1%	69,8%	€38.300	3
Voorne aan Zee	82,2	24,0%	73,0%	€48.200	1
Voorschoten	84	24,0%	72,4%	€51.900	1
Waddinxveen	85	18,5%	75,4%	€50.000	5
Wassenaar	82,7	25,4%	69,0%	€50.800	1
Westland	83,2	20,0%	77,3%	€49.100	5
Zoetermeer	82,4	20,6%	70,4%	€44.900	3
Zoeterwoude	83,3	21,5%	76,2%	€53.400	5
Zuidplas	83,6	18,7%	75,0%	€53.400	5
Zwijndrecht	81,2	22,9%	71,0%	€41.100	3

8. Blik op de toekomst

Kijkend naar de toekomst zien we verschillende trends, die mogelijk van invloed zijn op sociale verschillen tussen personen of gebieden. Zo zijn er maatschappelijke trends (ontkerkelijking, steeds meer kleine huishoudens), demografische trends (migratie, vergrijzing) en ruimtelijke ontwikkelingen (elke regio telt, de strijd om de ruimte).¹⁶ We zien ook zaken die als 'crisis' worden aangemerkt zoals klimaatverandering, migratie en de woningmarkt. Technologische ontwikkelingen spelen een grote rol als er wordt nagedacht over oplossingen of het bijsturen van verschillende trends, maar brengen zelf ook veranderingen op gang.

De trends die provincie Zuid-Holland zelf onderscheidt in haar toekomstprogramma zijn in te delen in zes thema's: demografie, technologie, ecologie, politiek, economie en sociaal. In dit hoofdstuk kijken we naar een aantal trends die invloed kunnen hebben op de sociale verschillen in Zuid-Holland, met de zes thema's als kapstok. Dit hoofdstuk heeft noodzakelijkerwijs een beschouwend en enigszins speculatief karakter met als doel in beeld te krijgen hoe verschillende ontwikkelingen invloed kunnen hebben op de in dit rapport beschreven verschillen in de provincie.

Demografie

De bevolking verandert van omvang en samenstelling, maar niet evenredig verdeeld over de provincie. Steden blijven betrekkelijk jong, door voortdurende instroom (of eigenlijk doorstroom) van jongeren. Vergrijzende gebieden waar niet of nauwelijks meer wordt bijgebouwd blijven vergrijsd of worden nog grijs. Nieuwe bouwgemeenten trekken selectief jonge (aanstaande) gezinnen naar zich toe. Dit wordt ook wel selectieve migratie genoemd. De demografie werkt weer door in andere verschillen tussen gemeenten.

De vergrijzing brengt een toenemende zorgvraag met zich mee, terwijl het aandeel van de bevolking dat werkt steeds kleiner wordt. Deze zogenaamde grijze druk zorgt voor arbeidstekorten. In bepaalde vitale beroepen kan dit problematisch zijn, zoals we

deze nu al zien in de zorg en het onderwijs.

Lokaal kan dit gaan knellen in de meest vergrijsde gemeenten. Mantelzorg is dan een (noodgedwongen) alternatief, maar dan moeten die mantelzorgers er wel zijn en ook ergens (kunnen gaan of blijven) wonen.

Ouderen die vermogend zijn (zoals in Wassenaar) kunnen een eventuele zorgvraag grotendeels zelf bekostigen. Voor gemeenten met minder vermogende ouderen (zoals in cluster 3) zal dit een grotere uitdaging zijn. Eenzaamheid en armoede liggen hier op de loer.

Een demografische component die lastig te voorspellen valt is internationale migratie. Migratie kan effect hebben op sociale verschillen en ook ruimtelijk selectief uitpakken. Denk aan arbeidsmigranten die gehuisvest moeten worden, liefst in de buurt van hun werk in de landbouw of de nijverheid. Dit betekent vooral wat voor gemeenten als Westland en Gorinchem, waar veel arbeidsmigranten werken.¹⁷ Denk ook aan goed verdienende expats, die de lokale bevolking overbieden op de woningmarkt en op buurtniveau bijdragen aan gentrification. Internationale studenten nemen hier een bijzondere positie in, die in de verschillende studentensteden in Zuid-Holland zeker relevant is. Hoe dan ook is vooral de internationale migratie verantwoordelijk voor de bevolkingsgroei. Het biedt ook enige tegenwicht aan de vergrijzing; zonder netto immigratie zou de Nederlandse bevolking in omvang afnemen en naar verhouding nog sterker vergrijzen.

Hier zit ruimte voor politieke keuzes. Hoe aantrekkelijk Nederland is als vestigingsland voor (arbeids)migratie is bijvoorbeeld afhankelijk van de mogelijkheden voor hen op de arbeids- en woningmarkt, eventuele fiscale voor- of nadelen en, met name voor migranten van buiten de Europese Unie, hoe makkelijk het is om een visum of verblijfsvergunning te krijgen. Dit zijn zaken die veelal op nationaal niveau worden bepaald.

16 Hiervoor verwijzen we naar het PBL rapport (2023) Vier scenario's voor de inrichting van Nederland in 2050. Ruimtelijke Verkenning 2023.

17 Decisio (2022). Factsheet arbeidsmigranten Zuid-Holland.

Economie

De provincie Zuid-Holland wil naar een volledig circulaire economie in 2050. De gevolgen hiervan op de sociale verschillen kunnen groot zijn. In het onderzoek naar de sociale gevolgen van de circulaire economie komt naar voren dat er een verschuiving van type werkgelegenheid zal kunnen plaatsvinden. Ook kan een circulaire economie effect hebben op werkgelegenheid (Chahim, Bastein, van Bree, & Rietveld, 2019) en de koopkracht, omdat het duurder is om producten te produceren en dit vervolgens wordt doorberekend in de prijs (Peters, Verkennis & Heestermans, 2019). Groepen die weinig kapitaal hebben (sociaal, cultureel, economisch of persoonlijk), of die leven in armoede (zoals relatief veel voorkomt in de gemeenten in cluster 4) zouden hier meer last van kunnen ondervinden (Provincie Zuid-Holland, 2023). Deze gemeenten moeten extra aandacht hebben voor het betrekken van deze groepen bij het implementeren circulaire economie. Wel staat hier tegenover dat er in de circulaire economie minder wordt gekocht (en meer gerepareerd), wat ook een positief effect op de koopkracht kan hebben.

Gaan de verschillen in materiële welvaart veranderen door een circulaire economie? De ruimtelijke verschillen tussen gemeenten op het gebied van (gestandaardiseerd) inkomen zijn tot nu toe erg stabiel gebleken. De verschillen in vermogen lopen daarentegen op, maar die worden niet direct geraakt door verschuivingen op de arbeidsmarkt.

Met de toegenomen schaarste op de woningmarkt is het niet te verwachten dat de vermogensverschillen structureel kleiner worden. Een tijdelijke daling van de huizenprijzen als gevolg van een nieuwe mondiale kredietcrisis is altijd mogelijk, maar dit zal de schaarste aan woningen alleen maar groter maken, aangezien bouwprojecten dan stil komen te liggen en de bevolkingsgroei gewoon doorgaat.

Op langere termijn zullen vermogens worden overgedragen aan de volgende generatie, aangenomen dat het fiscale stelsel ten aanzien van erfbelasting niet (grondig) verandert. Zo blijven kinderen van woningbezitters een voorsprong houden op kinderen van huurders. Of dit ook ruimtelijke gevolgen heeft is lastig te voorspellen. Die kinderen hoeven niet op dezelfde plek te wonen

als hun ouders. Nieuwe groeigebieden (cluster 5) profiteren, evenals populaire buurten in de studentensteden, met prijsopdrijving en verdringing van huishoudens met lage inkomens als neveneffect.

Technologie

Het Planbureau voor de leefomgeving (PBL) schetst in haar toekomstscenario 'snelle wereld' een volledige inzet op het belang van technologie. De fysieke ruimte (en dus ook de ruimtelijke manifestatie van verschillen) is hierin niet meer relevant. In plaats daarvan is de samenleving georganiseerd in digitale leefstijlgroepen die binnen hun eigen 'bubbel' blijven.

Deze inzet op technologie zou voor de hierboven beschreven vergrijzing oplossingen kunnen bieden. Niet alleen zouden technologische ontwikkelingen de druk op de arbeidsmarkt kunnen verminderen, ook de woningbouw zou door technologische innovatie kunnen versnellen. De eisen die mensen stellen aan hun leefomgeving zouden in het scenario van het PBL afnemen en ook de Provincie ziet een trend naar meer publieke platformen en digitalisering van contacten (met instanties maar ook met anderen).¹⁸

Als de samenleving meer en meer doordrongen raakt van hoogwaardige technologie, vereist dit van bewoners wel (digitale) vaardigheden om hiermee om te gaan. Het ligt in de lijn der verwachtingen dat theoretisch geschoolden zich dit gemakkelijker eigen maken dan minder "hoog" opgeleiden. Naast "haves & have-nots" krijgen we dan "can & cannot". Zo kan technologie discriminerend uitpakken, ook ruimtelijk. Er kunnen concentraties ontstaan van "digibeten" op het "achtergebleven" platteland en/of in bepaalde stedelijke buurten.

Niet alles is overigens te automatiseren en niet al het werk kan achter een laptop door digitale nomaden overal ter wereld worden gedaan. Een blijvende behoefte aan praktisch geschoolde arbeidskrachten en zelfs een herwaardering van bepaalde ambachten zijn niet uitgesloten.

Ecologie

Klimaatverandering is een grote uitdaging. Klimaat adaptief bouwen is belangrijk in verband met de veiligheid. Hier is echter veel ruimte voor politieke keuzes in onderwerpen die wel of niet aandacht krijgen en groepen die wel of niet beschermd

18 Zie: <https://kennis.zuid-holland.nl/trend/>

worden in het omgaan met klimaatverandering. Voor Zuid-Holland zijn de effecten van klimaatverandering erg relevant, aangezien vrijwel de gehele provincie onder NAP ligt. Hieraan gerelateerd zijn ook discussies over de vraag of we nog wel moeten willen bouwen en wonen op dit soort plekken.

De noodzaak de opwarming van de aarde te beperken heeft geleid tot internationale, nationale en lokale afspraken en regels over verduurzaming: isolatie, energietransitie en klimaatbestendigheid (waaronder water, bodem, stikstof). Dit vergt ook veel van gemeenten, bewoners en bedrijven. Behalve technische uitdagingen, liggen er uitdagingen op het gebied van onder andere draagvlak en betaalbaarheid. Zo gaat de gemiddelde corporatiehuurder erop vooruit als de woning beter geïsoleerd wordt, terwijl met name armere woningeigenaren de investering pas op termijn of niet geheel terugverdienen (CPB & TNO, 2023).

Verduurzaming vraagt offers van bewoners. Ruimtelijk zien we grote verschillen in draagkracht om te investeren in verduurzaming van de woning. De eigenaars van de villa's in Wassenaar kunnen de hoge energierekening wel opbrengen en kunnen best op eigen kosten hun huis aanpassen, als ze daar de noodzaak van inzien. De huurders van tochtige etagewoningen in Schiedam hebben die mogelijkheden niet en zijn bovendien afhankelijk van hun verhuurder. En dan zijn er nog de jongeren die recent hebben gekocht en tot hun nek in de hypotheekschuld zitten. De kosten van de verduurzaming zijn ongelijk verdeeld. De politiek heeft zeker een rol te spelen in hoe hoog deze kosten zijn en hoe deze verdeeld worden over verschillende groepen.

Een andere uitdaging vormen natuur en stikstof. Het wel of niet uitkopen van boeren en bescherming van natuurgebieden in de provincie heeft invloed op de verschillen tussen gemeenten. Zo zijn sommige gemeenten sterk afhankelijk van de agrarische sector en kan het uitkopen zorgen voor een leegloop. Tegelijkertijd kan dit nieuwe kansen bieden op het gebied van woningbouw.

In het toekomstscenario 'groen land' van het PBL staan de aandacht voor natuur, minder consumeren en duurzame, innovatieve bedrijven centraal. Een alternatief scenario is 'mondiaal ondernemend', waarin grote, internationale bedrijven de markt domineren, groene groei centraal staat en technologie een grote rol speelt in het verbeteren van milieuprestaties van de bedrijven. Op het gebied

van ecologie zorgen beide scenario's voor minder ongelijkheid tussen de gemeenten, de ene door minder vervuilende vervoersbewegingen en industrie in de hele provincie te creëren, en de andere door een 'middenstad' in plaats van een randstad te realiseren, waarbij het groene hart verdwijnt en tegelijkertijd door technologie ook de uitstoot voor allen vermindert.

Politiek

Op politiek vlak zien we meer nadruk op participatie van burgers in (ruimtelijke) plannen en wordt er opgeroepen om meer naar het volk te luisteren bij politieke beslissingen. Deze lokale, naar binnen gerichte blik kan de sociale verschillen in de provincie versterken en ervoor zorgen dat gemeenten met elkaar gaan concurreren voor arbeidskrachten, nieuwbouwprojecten en bepaalde bevolkingsgroepen (bijvoorbeeld met een hoog inkomen en vermogen).

Nu al is het zo dat "arme" gemeenten de lasten van de Wet Maatschappelijke Ondersteuning (WMO) voelen, terwijl rijke buurgemeenten de lusten van de kapitaalkrachtige inwoners genieten. Ook verdeling van verschillende aandachtsgroepen heeft invloed op de samenstelling en weerbaarheid van individuele gemeenten. Het loont voor gemeenten om dure woningen te bouwen, om kapitaal krachtige inwoners aan te trekken en om kwetsbare bewoners te weren.

Op de krappe woningmarkt zien we dat gemeenten wel voor hun eigen inwoners willen bouwen en vestigers liefst buiten de deur houden. Dit territoriaal hokjesdenken in de lokale politiek helpt niet om een bij uitstek regionaal vraagstuk als woningbehoefte op te lossen en gaat voorbij aan het regionale karakter van de woningmarkt. Het houdt ook ruimtelijke sociale verschillen in stand. Regionale kaders, die het gemeenteniveau overstijgen, zouden helpen. Hier speelt de provincie een steeds meer coördinerende rol, bijvoorbeeld in het programma 'Een Thuis Voor Iedereen'.

Sociaal

Op sociaal gebied is een belangrijke vraag hoe de solidariteit tussen bevolkingsgroepen zich ontwikkelt. Waar vinden we nog een hechte gemeenschap, waar burens naar elkaar omkijken? Waar vinden mensen nog houvast en waaraan ontleen ze hun identiteit?

De ‘verbubbeling’ van de maatschappij betekent dat mensen in toenemende mate alleen nog maar omgaan met mensen van hun eigen bubbel en weinig begrip meer kunnen opbrengen voor andersdenkenden. De isolatie ten gevolge van de coronacrisis heeft dit verder aangewakkerd. Digitale algoritmes, die functioneren als een echokamer waarin eigen mengingen bevestigd worden, versterken dit. Los daarvan wijst de genomen eenzaamheid erop dat er ook mensen zijn die in het geheel niet in een bubbel zitten en misschien wel wat meer contact op prijs zouden stellen. En dit zijn niet alleen ouderen, maar ook mensen in de kracht van hun leven. De verwachting is dat de eenzaamheid onder ouderen redelijk stabiel blijft, maar onder jongeren licht toeneemt ([ZorgFocuz/Bureau HHM, 2022](#)). Digitalisering draagt aan de ene kant bij aan meer verbinding maar aan de andere kant ook aan verdere isolatie.

Door de schaarste op de woningmarkt komt de solidariteit tussen groepen ‘outsiders’ onder druk te staan. Denk aan vergunninghouders die “onze huizen inpikken”, discriminatie op de woningmarkt¹⁹ en bepaalde groepen die tussen wal en schip vallen waarbij ze te veel verdienen voor de sociale huur maar te weinig voor de alternatieven. Het onvermogen van de overheid om te voorzien in voldoende huisvesting, terwijl er wel allerlei groepen aanspraak kunnen maken op een voorrangsbehandeling, tast mogelijk ook het vertrouwen in (en gezag van) de instituties aan.

Ontwikkeling van de sociale verschillen

Al bovengenoemde ontwikkelingen hebben mogelijke effecten op de sociale verschillen in de provincie Zuid-Holland.

We zien daarbij dat veel verschillen in stand worden gehouden of zelfs worden versterkt door selectieve migratie. We zien ook dat veel zaken (opleidingsniveau, inkomen, gezondheid, betrokkenheid) samenhangen op het schaalniveau van gemeenten. Dit betekent niet per definitie dat er sprake is van een causaal verband. Zo vonden Verbunt, Dillingh & de Vos (2023) dat opleidingsniveau wel causaal verbonden was met criminaliteit maar niet met gezondheid. Een simpele ingreep als het verhogen

van het inkomen verbetert dus niet perse het welzijn en de gezondheid van mensen (Geppert & Muns, 2023). Gemeentebreed kan er wel worden ingezet op het bieden van voldoende werkgelegenheid, woongelegenheid en een gezonde leefomgeving. Niet elke gemeente is echter hetzelfde en dat zal ook in de toekomst het geval zijn. Niet alle vormen van ongelijkheid zijn per se een probleem. Dit onderzoek biedt inzicht in de verschillen tussen de gemeenten en laat zien waar meerdere indicatoren samenkomen en waar wellicht bijsturing wenselijk is.

¹⁹ Zie Cozijnsen, Goetgeluk, Kranenbord, Vrieler & Wittkämper, 2021 voor een uitgebreid onderzoek naar discriminatie op de woningmarkt in Zuid-Holland

Bijlagen

Gebruikte literatuur

Broers, B., Koomen, B. & Vinken, H. (mei 2022). Zuid-Hollandse erfgoedvrijwilligers in beeld: Een onderzoek naar het vrijwilligersbestand Erfgoed in Zuid-Holland. PON & Telos & Pyrrhula research consultants: Efgoedhuis Zuid-Holland

Brummel, L., Toshkov, D., Carroll, B. & Yesilkagit, K. (2023). Polarisatie in de provincie ZuidHolland: Resultaten van een enquête-onderzoek naar dimensies van politieke polarisatie in de provincie Zuid-Holland uitgevoerd in de periode mei 2023. Provincie Zuid-Holland & Universiteit Leiden.

ZorgFocuZ/ Bureau HHM (maart 2022). Eenzaamheid in Zuid-Holland, nu en in de toekomst. Provincie Zuid-Holland.

Buys, A. & Heringa, A. (september 2018). Sociale verschillen en overeenkomsten in ZuidHolland. Provincie Zuid-Holland.

Centraal Planbureau & TNO (april 2023). Inkomenseffecten van woningisolatie naar de isolatiestandaard.

Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS). Armoede en sociale uitsluiting 2023.

Centraal Bureau voor de Statistiek, Nibud & Sociaal en Cultureel Planbureau. Op weg naar een nieuwe armoedegrens; Tussenrapport van het gezamenlijke project 'Uniformering armoedeaafbakening'.

Chahim, M., Bastein, T., van Bree, T. & Rietveld, E. (september 2019). De gevolgen van de transitie naar een Circulaire Economie op de werkgelegenheid in de provincie Zuid-Holland. Provincie Zuid-Holland.

Cozijnsen, E., Goetgeluk, R., Kranenbord, P., Vrieler, A. & Wittkämper, L. (juli 2021). Discriminatie op de woningmarkt in Zuid-Holland: een brede verkenning in verschillende sectoren. Provincie Zuid-Holland.

De Bakker, E., Thijssen, L. & Portegijs, W. (augustus 2023). Samenleving in beweging: Diversiteit en sociale cohesie nader beschouwd. Sociaal en Cultureel Planbureau.

De Raad voor Volksgezondheid & Samenleving (2020). Gezondheidsverschillen voorbij: Complexe ongelijkheid is een zaak van ons allemaal.

De Voogd, J. & Cuperus, R. (2021). Atlas van Afgehaakt Nederland: Over buitenstaanders en gevestigden.

Gemeente Utrecht (april 2023). Scheidslijnen in Utrecht.

Geppert, C. & Muns, S. (februari 2023). Verhoging van minimumloon en bijstand als wondermiddel voor welvaart en welbevinden van de lage inkomensgroep? Sociaal en Cultureel Planbureau.

Goderis, B. & Muns, S. (2023) Meer dan 200.000 werkende armen in Nederland. ESB, 108(4825).

Jonkers, E., Schepers, B., Tanis, J. & Zwart, G. (maart 2019). Sociale inclusie en vervoersarmoede in de provincie Zuid-Holland. Provincie Zuid-Holland.

Jorritsma, P., Berveling, J., de Haas, M., Bakker, P. & Harms, L. (oktober 2018) Mobiliteitsarmoede vaag begrip of concreet probleem? Kennisinstituut voor Mobiliteitsbeleid.

Milikowski, F. (2022). Een klein land met verre uithoeken. Ongelijke kansen in veranderend Nederland.

Miltenburg, E., Geurkink, B., Tunderman, S., Beekers, D., den Ridder, J. & Hartevelde, E. (2022). Burgerperspectieven: Bericht 2-2022. Sociaal en Cultureel Planbureau.

Panteia (juni 2021). De impact van Corona op armoede en daarmee op gemeenten in ZuidHolland. Provincie Zuid-Holland.

PBL (2023), Vier scenario's voor de inrichting van Nederland in 2050. Ruimtelijke Verkenning 2023, Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.

Peters, N., Verkennis, N. & Heestermans, L. (november 2019). Zuid-Holland circulair in 2050 Een verkennende studie naar de sociale gevolgen. Ecorys: Provincie Zuid-Holland.

Probiblio (januari 2020). Maatschappelijke opgaven in relatie tot het bibliotheeknetwerk in Zuid-Holland. Provincie Zuid-Holland.

Provincie Zuid-Holland (maart 2023). Naar een rechtvaardige transitie: toekomstonderzoek circulaire samenleving.

Sociaal-Economische Raad (december 2023). Gezond opgroeien, wonen en werken Naar een structurele gezondheidsaanpak en bestrijding van sociaal-economische gezondheidsverschillen.

UU & RaboResearch (2023). Brede welvaart afgelopen drie jaar nagenoeg stabiel.

Verbunt, S., Dilingh, R. & de Vos, C. (oktober 2023). Bredewelvaartseffecten van onderwijs. Centraal Planbureau.

Vrooman, C., Boelhouwer, J., Iederma, J. & van der Torre, A. (maart 2023). Eigentijdse ongelijkheid De postindustriële klassenstructuur op basis van vier typen kapitaal. Sociaal en Cultureel Planbureau.

Begrippen

Besteedbaar inkomen. Het bruto-inkomen vermindert met betaalde inkomensoverdrachten, premies inkomensverzekeringen, premies ziektekostenverzekeringen en belastingen op inkomen en vermogen.

Blootstelling aan NO₂. Stikstofdioxide (NO₂) is in hoge concentratie een schadelijke stof, maar wordt met name gebruikt als indicator voor het mengsel van schadelijke componenten uitgestoten door wegverkeer. Daarnaast is NO₂ ook een verantwoordelijk voor de vorming van ozon op leefniveau en speelt het een rol bij de vorming van fijn stof.

Eenzaamheid (Gezondheidsmonitor). Percentage personen van 18 jaar en ouder dat zich eenzaam voelt. Dit percentage is gebaseerd op de eenzaamheidsschaal, een vragenlijst om eenzaamheid te meten en bestaat uit elf uitspraken over emotionele eenzaamheid en sociale eenzaamheid. Percentages zijn gebaseerd op een modelmatige schatting.

Gestandaardiseerd inkomen. Het besteedbaar inkomen gecorrigeerd voor verschillen in grootte en samenstelling van het huishouden.

Hoogopgeleide bevolking. Het aandeel van de bevolking (15 t/m 74 jaar) dat hoger onderwijs (HBO of WO) heeft afgerond.

LEKWI. Lage energetische kwaliteit, weinig investeringsmogelijkheden (TNO). Huishoudens met een woning van lage energetische kwaliteit en met weinig investeringsmogelijkheden om te kunnen verduurzamen. Het gaat hier om woningeigenaren met onvoldoende financiële middelen om een verduurzaming van de woning te betalen, en alle huurders met een woningen die van lage energetische kwaliteit is. Dit geeft een indicatie van de mate waarin mensen mee kunnen met de energietransitie. De drempelwaarde voor woningeigenaren met weinig investeringsmogelijkheden (WI) is vastgesteld op 40.000 euro in 2019, met een ruimte van 30.000 euro om te verduurzamen en 10.000 euro buffer. Dit is conform de grenswaarde die TNO hanteert. Voor 2021 is de grenswaarde gecorrigeerd voor inflatie.

Mantelzorger (Gezondheidsmonitor). Percentage personen van 18 jaar of ouder dat mantelzorg geeft. De mantelzorg moet daarbij al minimaal 3 maanden duren, of het moet gaan om minimaal 8 uur zorg per week. Percentages zijn gebaseerd op een modelmatige schatting.

Netto arbeidsparticipatie (CBS). Het aandeel van de werkzame beroepsbevolking in de bevolking van 15-75 jaar (beroeps- en niet-beroepsbevolking).

Sociaal Minimum. Het beleidsmatig of sociaal minimum bestaat uit de netto bijstandsuitkering of (voor ouderen) de netto AOW-uitkering aangevuld met eventuele kinderbijslag, kindgebonden budget, zorgtoeslag, huurtoeslag, en (voor sommige jaren) incidentele koopkrachttegemoetkomingen. Voor de uitvoering van het gemeentelijk armoedebeleid wordt vaak uitgegaan van een inkomensgrens die gelijkgesteld is aan een hoger percentage (bijvoorbeeld 110 of 120 procent) van het sociaal minimum. Bij de berekeningen van het aandeel worden studentenhuishoudens en huishoudens die slechts een deel van het jaar inkomen hadden door het CBS buiten beschouwing gelaten.

Vermogen. Vermogen is het saldo van bezittingen en schulden. Bezittingen worden gevormd door bank- en spaartegoeden, effecten, de eigen woning, overig onroerend goed, ondernemingsvermogen, aanmerkelijk belang en de overige bezittingen. De schulden omvatten onder meer schulden ten behoeve van een eigen woning en consumptief krediet.

Vertrouwen in instituties. Percentage mensen van 15 jaar en ouder dat vertrouwen heeft in drie instituties (Tweede Kamer, politie, en rechters). De indicator betreft het gemiddelde van de drie scores.

Vrijwilligerswerk (Gezondheidsmonitor). Percentage personen van 18 jaar of ouder dat de vraag “Doet u vrijwilligerswerk? Hieronder wordt verstaan: werk dat in georganiseerd verband (bijvoorbeeld sportvereniging, kerkbestuur, school) onbetaald wordt uitgevoerd” met ‘ja’ beantwoordt. Percentages zijn gebaseerd op een modelmatige schatting.

Colofon

Dit is een uitgave van de provincie zuid-holland in opdracht van Kennis Zuid-Holland. Meer weten over het kennisprogramma, ga naar <https://kennis.zuid-holland.nl/>

21 maart 2025

Provincie Zuid-Holland
Postbus 90602
2509 LP Den Haag
www.zuid-holland.nl

Onderzoekers

RIGO
André Buys
Dorien Frinking
www.rigo.nl

Vormgeving en productie

Vakteam Grafimedia,
provincie Zuid-Holland

